

U V O D

ODLUKA VRHOVNOG ŠTABA O PRENOŠENJU TEŽIŠTA OSLOBODILAČKE BORBE U ZAPADNE KRAJEVE ZEMLJE

1. — Vojno-politička situacija krajem proleća 1942.

Rat savezničkih zemalja protiv sila Trojnog pakta proširio se krajem 1941. i početkom 1942. godine na nova prostranstva, obuhvativši, pored Evrope i Afrike, i azijski kontinent. Ulaskom SAD i niza zemalja u rat svetski sukob je dobio ogromne razmere, a antifašistička koalicija je znatno ojačala. Još 1. januara, Deklaracijom Ujedinjenih nacija, proklamovana je rešenost 26 članica potpisnica, među kojima SAD, SSSR, Velike Britanije i Kine: da sav svoj vojni i ekonomski potencijal angažuju u borbi protiv sila Trojnog pakta, da međusobno saraduju do uništenja neprijatelja i da do konačne pobede ne zaključuju mir ili primirje. Bilateralnim ugovorima s Velikom Britanijom (26. maja) i SAD (11. juna) vlada SSSR je učvrstila svoje savezničke odnose s tim zemljama i regulisala dobijanje materijalne pomoći.

Iako su se operacije proširile na nova prostranstva, težište rata ostalo je i dalje na istočnom frontu, gde je Crvena armija u toku zime, najpre zaustavila, a potom, u snažnoj protivofanzivi, odbacila nemačke armije od Moskve i tako srušila njihove planove o brzoj pobi. Posle uspešnih dejstava kod Moskve, Rostova i Tihvina, trupe Crvene armije su sa značajnim uspehom izvodile ofanzivne operacije sve do aprila, kada je inicijativa ponovo prešla u ruke Nemaca. Pošto su izvršile pripreme i, u maju, odbile sovjetsku ofanzivu na Harkovu, nemačke trupe, ojačane rumunskim, mađarskim i italijanskim snagama, prešle su krajem juna u veliku ofanzivu prema Volgi i Kavkazu.

I na severnoafričkom ratištu nemačke i italijanske trupe su postizale pobede, prinudivši britansku 8. armiju na povlačenje sve do El Alamejna, nadomak Sueca i Aleksandrije.

Na Dalekom istoku Japan je uspešno sprovodio svoju ekspanziju: zauzeo Hongkong, Malaju, Singapur, veći deo Nove Gvineje i druga područja i izvodio velike operacije u Burmi da bi prodro dalje na zapad, ka Indiji.

Uspešna dejstva na kopnu pratile su značajne operacije nemačke avijacije i podmorničkih snaga na Atlantiku.

Velike ofanzive sila Trojnog pakta početkom leta 1942. bile su usklađene i imale su jedinstven cilj: preko Kavkaza i Sueca prodreti na Bliski istok i ovladati bogatim izvorima nafte a potom nastaviti napredovanje ka Indiji radi spajanja s japanskom armijom. Konture tog dalekosežnog plana počele su se ocrtavati u napredovanju fašističkih trupa preko Dona ka Staljingradu i Kavkazu i u približavanju Suecu. Savezničke trupe, u prvom redu Crvena armija, nalazile su se pred velikim iskušenjima, jer je trebalo učiniti ogromna naprezanja da se zaustave i slome ofanzive fašističkih armija. Mada su zapadni saveznici izražavali uveravanja o svojoj rešenosti da se iskrcaju na evropsko tlo, nije bilo realnih izgleda da će se 1942. godine otvoriti drugi front u Evropi.

Daleko od savezničkih ratišta hiljadama kilometara, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila je u zimu i proleće 1942. godine stavljena pred velike teškoće. Na njene još nedovoljno učvršćene jedinice sručile su se, jedna za drugom, nekoliko ofanzive, u kojima je bilo angažovano desetak nemačkih i italijanskih divizija, pored ustaško-domobranskih i četničkih snaga. Najpre je, u toku oktobra, novembra i decembra 1941. godine, došlo do krupnih operacija nemačkih divizija u Srbiji (tzv. prva ofanziva), koje su izazvale ozbiljnu oseku ustanka u toj pokrajini: slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji bila je izgubljena, partizanske jedinice zahvatilo je osipanje, a oko 3000 partizana povuklo se u Sandžak; preostala žarišta ustanka, naročito u južnoj Srbiji, bila su suočena s velikim teškoćama zbog jačanja četništva i zbog ulaska bugarskih okupacionih trupa u veći deo Srbije. Zatim su, u toku januara i prvih dana februara 1942, nemačke i domobranske divizije nastavile ofanzivne operacije u istočnoj Bosni (tzv. druga ofanziva). I najzad, u proleće, došlo je do okupatorsko-kvislinške ofanzive na tadašnje najjače žarište ustanka — ono na teritoriji istočne Bosne, Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka (tzv. treća ofanziva). Zbog nadmoćnosti neprijatelja i, naročito, zbog jačanja četnika, koje je izazvalo ozbiljne teškoće, partizanske jedinice su morale napustiti slobodne teritorije u tim oblastima. I u ostalim krajevima zemlje okupator je, ne birajući sredstva, pokušavao da uništi žarišta narodnooslobodilačke borbe i tako likvidira jugoslovensko ra-

tište, kako bi svoje snage uputio na druge, važnije, frontove.. Odmah po završetku ofanzive u istočnoj Bosni Nemci su, zajedno sa ustaško-domobranskim snagama, izveli mnogobrojne lokalne operacije protiv partizanskih žarišta na Kozari, Kordunu, u Baniji i Sremu, a Italijani u Sloveniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Nastupanje okupatorskih i kvislinških trupa bilo je praćeno okrutnim represalijama nad narodom i stvaranjem čitavog niza koncentracionih logora.

Tako je sredinom 1942. godine narodnooslobodilački pokret u većem delu zemlje doživljavao krizu. Okupatori i kvislinzi, krupnim ofanzivnim poduhvatima, likvidirali su gotovo sva ustanička žarišta u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini, Sandžaku i istočnoj Bosni, nanevši partizanskim jedinicama jake udarce. Pod uticajem svakovrsnih teškoća i četničke propagande, u izvesnom je broju partizanskih jedinica nastupilo osipanje. Od velikog broja odreda i bataljona u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini ostalo je samo oko tri i po hiljade boraca; pred italijansko-četničkom ofanzivom, ovi borci su napustili svoje krajeve i povukli se na planinsko područje u međurečju Pive i Sutjeske; u napuštenim oblastima ostale su grupe partizana i partijskih radnika, ostavljene da rade pod teškim uslovima ilegalstva. Takođe su se raspali partizanski i dobrovoljački odredi istočne Bosne, izuzimajući Birčanski odred; od ljudstva koje se nije pokolebalo formirana su tri udarna bataljona, od kojih će 2. avgusta biti obrazovana 6. istočnobosanska brigada.

Iako su narodnooslobodilačkom pokretu naneli teške udarce, okupatori i kvislinzi nisu uspjeli da mu zadaju odlučan poraz. Ustanak je, doduše, zapao u krizu u istočnim krajevima zemlje — u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini i istočnoj Bosni, ali se njihovo borbena jezgro održalo.

Znatno je povoljnija situacija bila u to vreme u zapadnim krajevima. U proleće je ustanak u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji, uprkos neprijateljevim ofanzivama, bio u usponu. Velika slobodna teritorija u Bosanskoj krajini, na kojoj je dejstvovalo nekoliko brojno jakih odreda i jedna brigada, predstavljala je početkom leta najjače uporište u zemlji. I u susjednim je oblastima — Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru, Lici i Dalmaciji — došlo do značajnog poleta ustanka. U svim tim krajevima, izuzev nekoliko rejona (oko Knina, Bos. Grahova, Mrkonjić-Grada i u srednjoj Bosni), četnički pokret nije mogao stvoriti ozbiljnije uporište. U Slavoniji i Sremu ustanak je takođe uzimao sve većeg maha. U Sloveniji, pod rukovodstvom Komunističke partije, bilo je ostvareno jedinstvo velikog dela naroda.

2. — Povlačenje italijanskih trupa na priobalno područje

U vreme kada su okupatori i kvislinzi činili velike napore da uguše ustanak, pri čemu su, kako je rečeno, postigli značajne uspehe, zbili su se takvi događaji koji su partizanskim jedinicama u znatnom delu zemlje stvorili povoljne uslove da se oporave od zadobijenih udaraca i da izađu iz krize. Upravo tada, u jeku operacija, došlo je do povlačenja italijanskih divizija iz većeg dela NDH — iz Bosne i jednog dela Hercegovine, Like i Korduna. Na osnovu Zagrebačkog sporazuma, sklopljenog 19. juna 1942. između Italije i NDH, italijanske trupe su napustile svu teritoriju koju su septembra 1941. godine reokupirale. Ta teritorija, obuhvatajući III zonu i znatan deo II zone, protezala se od demarkacione linije pa sve do planinskog masiva udaljenog 30 — 50 km od jadranske obale¹. Italijani su tako zadržali samo uski obalski pojas i jednu komunikaciju koja izvodi na more (Karlovac — Knin — Split).

Zagrebački sporazum je sklopljen posle dužih pregovora. Vlada NDH je bila nezadovoljna reokupacijom II i III zone, jer je u tome videla gubljenje svog prestiža. Italijani su izvršili reokupaciju Hercegovine, Bosne i Like pod izgovorom da donose mir. Da bi stekli poverenje srpskog življa, koji je sačinjavao pretežni deo ustaničke mase, oni su ustaškim jedinicama zabranili boravak u reokupiranoj zoni i sve domobranske jedinice potčinili sebi. Ustaše su sa vidnim nezadovoljstvom primile ovakav stav Italijana, koji su, pak, smatrali da je takva politika opravdana, jer su polazili od pretpostavke da je ustanak došao kao reakcija srpskog življa na teror ustaša i da će se ustanici umiriti ako se ukloni ustaška vlast. U nerealnost takve ocene Italijani su se ubrzo uverili. Posle prvih kolebanja i zbunjenosti, izazvanih »naklonošću« Italijana prema srpskom življu, us-

¹ Demarkaciona linija, koja je razdvajala nemačku od italijanske okupacione teritorije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, protezala se uglavnom sledećom crtom: pl. Plešivica — Kravarske gorice — s. Pokupsko — s. Trepča — s. Čemernica — s. V. Vranovina — s. Bosanska Bojna — Ljubina — s. Miška Glava — s. Trnova — Razboj (k. 590) — s. Kozica — s. Stričići — Radaljica (k. 1080) — s. Gustovara — s. Trnovo — k. 1052 — s. Ljuša — s. Kopčić — Suhe jele — Vuković — pl. Bjelašnica — pl. Jahorina — Goražde — Rudo. Teritorija NDH koju su okupirali Italijani bila je podeljena u tri zone: I ili anektirana zona obuhvatala je deo Gorskog kotara, sva jadranska ostrva osim Paga, Brača i Hvara, veliki deo Hrvatskog primorja i Dalmaciju od Zadra do Splita (uključujući i ove gradove) i oblast Boke kotorske; II ili demilitarizovana zona protezala se od anektirane zone do linije: Zdihovo — Tounj — Hum (k. 863) — Plitvički Leskovac — Prijeboj — pl. Plješevica — Mazin — Trubar — Jadovnik — pl. Šator — Vel. Golija — pl. Cincar — Dragnić — Malovan — pl. Ljubuša — pl. Prenj — Lisac — Bjelašnica (k. 1864) — Troglav (k. 1415); III zona je obuhvatala teritoriju između demilitarizovane i demarkacione linije.

tanak u reokupiranoj zoni širio se i dobijao u intenzitetu. Ustaniци se nisu borili samo protiv ustaša, kako su Italijani u prvi mah smatrali, već i protiv Italijana, što je jasno i nedvosmisleno govorilo o antifašističkom i revolucionarnom karakteru narodnooslobodilačkog pokreta. Mnogi italijanski garnizoni u zaleđu jadranske obale, izloženi udaru partizanskih snaga, bili su odsečeni od ostalih garnizona; održavali su se zahvaljujući samo velikom angažovanju avijacije, koja ih je snabdevala oružjem, municijom i hranom. Držanje posada na udaljenim, slabo komunikativnim područjima, zahvaćenim ustankom, izlagalo je Italijane velikim gubicima, a sve veći porast ustaničkog pokreta doveo je u pitanje i njihov opstanak. Komandant italijanske 2. armije video je jedini izlaz iz te situacije ako svoje divizije povuče na obalsko područje, a napuštene garnizone prepusti trupama NDH i četnicima.

Vlada NDH je u više navrata nastojala da privoli Italijane da napuste njenu teritoriju. U jednoj noti od decembra 1941. ona se italijanskoj vladi obratila sa sledećim zahtevom:

»Hrvatska vlada smatra da bi trebalo ukinuti Proglas od 7. septembra kojim je bila objavljena ponovna okupacija primorske zone i uspostaviti punu vlast hrvatske uprave u ovoj oblasti i razmotriti nove oblike saradnje hrvatskih i italijanskih oružanih snaga u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Ovo je potrebno i zbog toga što je upravo neodrživo za autoritet hrvatske vlade da u trenutku kada Hrvatska uzima učešće na ruskom frontu, kada se hrvatski dobrovoljci nalaze u redovima italijanske vojske, kada se Hrvatska nalazi u ratnom stanju sa Amerikom i Engleskom kao član tripartitnog i antikomunističkog pakta, nastupajući svuda bez rezerve rame uz rame sa silama Osovine, jedna trećina hrvatske teritorije bude pod okupacijom savezničke Italije.«²

Pregovori između vlada Italije i NDH nastavljani su 11. maja 1942. u Rimu. Ministar finansija NDH izneo je želju svoje vlade: da se smanje novčana davanja koja se stavljaju na raspolaganje Italijanima, jer »broj italijanskih trupa koje su stacionirane u Hrvatskoj predstavlja težak teret za hrvatsku ekonomiju i finansije, s obzirom na njihove nabavke na hrvatskoj teritoriji«; da se dozvoli naoružanje hrvatskog stanovništva radi borbe protiv partizana i »da dođe do uže saradnje između hrvatskih i italijanskih trupa.«¹

Italijanska vlada je razmotrila gornje zahteve i 1. juna obavestila vladu NDH o svojoj odluci da povuče trupe iz nekih mesta u III i II zoni. »Po završetku kombinovanih operacija koje su od 23. aprila do 24. maja vodile hrvatske, nemačke i italijan-

² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv VII), k. 309, br. reg. 17/6.

³ Okružnica Ministarstva spoljnih poslova NDH od 23. juna 1942. upućena svim poslanstvima NDH (Arhiv VII, k. 306, br. reg. 27/2-1).

ske trupe« — stajalo je u noti italijanske vlade — »italijanska Vrhovna komanda je ponovo analizirala vojnu situaciju u Hrvatskoj i, imajući u vidu postignute rezultate, odlučila je da pristupi novoj dislokaciji armijskih snaga Slovenije i Dalmacije.⁴ Tim novim rasporedom predviđeno je postepeno povlačenje nekih garnizona iz sadašnjih posjednutih centara. Komanda Armije će povremeno obaveštavati vojne vlasti o svojoj nameri da povuče ovaj ili onaj garnizon, i to na vreme, tako da ga hrvatske vojne vlasti mogu zameniti svojim trupama, ukoliko to žele.⁵

Na osnovu ove note, u Zagrebu je 19. juna između vlade NDH i komandanta 2. italijanske armije sklopljen sporazum da Italijani postepeno povuku svoje posade iz III zone (osim Karlovca) i jednog dela II zone. Pošto su do 1. juna već napustili Jastrebarsko, Bihać, Glamoč, Bugojno, Prozor i Konjic, Italijani su se obavezali da će do 10. jula napustiti Drvar, Bos. Grahovo, Livno, Duvno, Gacko i posade koje su se nalazile kao zaštita železničke pruge severno od Mostara, a kasnije, u vremenu koje će se naknadno odrediti, napustiti Imotski, Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Bileću i, eventualno, još neka mesta.⁶

Prema tom sporazumu, koji treba da stupi na snagu 11. jula, Supersloda je imala pravo da u napuštenoj zoni ponovo uspostavi ukinute posade i vodi operacije »ako bi to smatrala za potrebno u svrhu vojničkih pothvata ili održavanja javnog reda«, dok se vlada NDH obavezala da u zoni koju će Italijani napustiti osigurava red, da ne vrši nasilja niti represalije nad stanovništvom i da Superslodi stavlja na raspolaganje 250 miliona kuna mesečno za izdržavanje italijanskih trupa raspoređenih na teritoriji NDH. Posebnom odredbom regulisano je i pitanje četničkih vojnih formacija, tzv. »protivkomunističkih bandi«: one će i dalje biti pod nadzorom italijanskih vojnih vlasti, a obavezaće se da priznaju i poštuju vlast NDH.

Italijani su sa neskrivenim olakšanjem pristupili sprovođenju u život svojih obaveza. I ne čekajući na ugovorene rokove, oni su odmah napuštali područja na kojima se partizanski pokret sve više širio preteći da uništi njihove opkoljene i demoralisane garnizone. Njihova žurba da napuste III i II zonu i da brigu oko suzbijanja partizana u tim krajevima prepuste oružanim snagama NDH bila je toliko velika da su svoje posade počeli povlačiti ne sačekavši da ih zamene domobranske i ustaške trupe. Tako je došlo do neuobičajene situacije da su ita-

⁴ Druga italijanska armija nosila je naziv: Viša komanda oružanih snaga Slovenija — Dalmacija (Supersloda).

⁵ Nota Ministarstva spoljnih poslova Italije od 1. juna (Arhiv VII, k. 309, br. reg. 12/6).

⁶ Sporazum vlade NDH i Superslode (Arhiv VII, k. 309, br. reg. 13/6).

lijanske jedinice — ne obzirući se na uporne molbe ustaša da svoj odlazak odgode za koji dan, dok ne pristignu trupe NDH — napuštale garnizone u kojima su ostajale vrlo male posade domobrana i žandarma. I to baš u najnepovoljnije vreme, kada su partizani pojačavali dejstva, kakav je bio slučaj u zapadnoj Bosni, ili kada je započete operacije trebalo dovesti do kraja, kakav je bio slučaj u severnoj Hercegovini. Tamo gde su bile jake, partizanske snage su uspele da uđu u ispražnjene garnizone, kao što se desilo u Bos. Petrovcu i Drvaru. Tamo, pak, gde su one bile slabe, relativno malobrojne posade su uspele da se odžre nekoliko kritičnih dana, dok im nisu stigla pojačanja, kakav je slučaj bio sa Bugojnom, Donjim i Gornjim Vakufom, Prozorom, Kupresom, Šujicom, Duvnom i Livnom.

Posle odlaska italijanskih trupa iz III zone i većeg dela II zone domobranski i ustaški štabovi su bili prinuđeni da na brzu ruku pronalaze jedinice koje bi posele evakuisane garnizone. Slobodnih jedinica, međutim, nije bilo: dobar deo snaga bio je na obučavanju u Nemačkoj i na istočnom frontu, a snage u zemlji bile su angažovane u borbama protiv partizana i na obezbeđenju gradova i komunikacija. Znatan deo trupa bio je u sastavu borbene grupe »Zapadna Bosna«, koja je tih dana izvodila opsežne operacije na Kozari i u dolini Sane i Une. To su bile dobro obučene jedinice, tzv. gorski zdругovi (brdske brigade). One nisu bile vezane za određenu teritoriju, kakav je slučaj bio s posadnim trupama. Domobranske divizije, njih šest, imale su svoja operativna područja za čiju su bezbednost bile odgovorne. Tako je 3. domobranski korpus, u čije je operacijsko područje ulazila i teritorija koju su Italijani napuštali, imao samo 5. i 6. diviziju, obe brojno dosta slabe. Peta divizija — 13. i 7. pešadijski i Zagrebački konjički puk i divizion artiljerije — jedva je mogla da obezbedi komunikaciju u dolini Prače, posedne garnizone u Rogatici i Sokolcu, Kalinoviku i Konjicu i osigura granicu između nemačke i italijanske okupacione zone duž Drine od Goražda do Ustikoline i na Jahorini⁷. Ona nije mogla nijednu svoju jedinicu uputiti u ispražnjene garnizone. I da je htela, ona to nije mogla učiniti jer je, kao i sve ostale jedinice NDH u nemačkoj okupacionoj zoni, bila podređena nemačkim štabovima, koji su je upotrebljavali u svojoj zoni. A jedinice 6. divizije već su bile toliko razvučene u Hercegovini i Dalmaciji, od Gacka i Bileće na istoku do Sinja na zapadu, da su se u svojim izolovan'm garnizonima osećale nesigurne i ugrožene. I dok su italijanske trupe napuštale severnu Hercegovinu, domobranski štabovi su nemoćno i sa nezadovoljstvom posmatrali kako čet-

⁷ Bojna relacija Štaba 3. domobranskog korpusa za jul 1942. godine (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 7/2-40).

ničke jedinice uspostavljaju svoju vlast.⁸ Slično je bilo i s nekim oblastima Bosne gde je domobranski 9. pešadijski puk trebalo da posedne veći broj garnizona koje su Italijani napustili (Bugojno, Gornji Vakuf, Kupres i Prozor). Ali je najteža situacija nastupila u oblasti Duvno — Livno — Glamoč — Mrkonjić-Grad, koja je bila izložena dejstvima krajiških i dalmatinskih partizana. Zbog delikatnosti situacije koja je tamo nastala posle odlaska italijanskih trupa poglavnik Ante Pavelić je 18. juna uputio svog opunomoćenika, pukovnika Šimića, jednog od najsposobnijih komandanata, sa širokim ovlašćenjima da u toj oblasti uspostavi ustaško-domobranske garnizone i suzbije opasnost od partizana⁹. U istoj se situaciji našao i 1. domobranski korpus kada je trebalo da posedne garnizone koje su Italijani napustili. Njegov je položaj zapravo bio utoliko teži što su neke garnizone (Bos. Petrovac i Drvar), odmah po odlasku Italijana, zaposeli partizani, stvorivši jako uporište između Une i Sane.

Mada su uporno zahtevale da Italijani napuste III i II zonu, ustaše, očigledno, nisu bile spremne da na sebe preuzmu krupne zadatke oko zaposedanja ispražnjenih zona, jer nisu imale na raspolaganju dovoljno jedinica koje bi upotrebile u tu svrhu. Kritičnost situacije bila je uočena i od strane Nemaca, koji su sa zabrinutošću gledali na sprovođenje u život Zagrebačkog sporazuma. Na konferenciji održanoj 29. juna kod načelnika štaba Vrhovne komande Jugoistoka ovako je ocenjena situacija nastala posle odlaska Italijana:

»Italijani su evakuisali planine južno i zapadno od demarkacione linije, te je sada očišćeno područje istočne Bosne delimično ponovo prepušteno ustanicima. Hrvatima nedostaju snage da bi mogli da preuzmu zaštitu napuštenog područja. Kako će se hrvatska vlada pomiriti sa ovom situacijom, odavde se još ne može sagledati. Izgleda da hrvatska vlada nije potpuno svesna opasnosti. Situacija u zapadnoj Bosni svakako pokazuje da se sada akcija na Kozari mora što je moguće pre da privede kraju kako bi se ponovo oslobodile snage radi sprečavanja prodora ustanika u područje koje su {»sele nemačke trupe«.¹⁰

⁸ Stab italijanske divizije »Murde« u Mostaru izvestio je 21. juna Stab 6. armijskog korpusa da je od svoje posade u Gacku obavešten o želji komande domobranske jedinice u tom mestu da posedne zonu Kula — Borci — Zimlje — Bjelečić, u širem rejonu doline gornje Neretve, koju već posedaju četničke jedinice. »Kada je komanda hrvatske pešadijske divizije u Mostaru pozvana da se izjasni u pogledu ovoga« — stajalo je u tom izveštaju — »odgovorila je da gore pomenuti plan operacije za sada ne može da se ostvari usled nedostatka dovoljnih snaga« (Izveštaj Štaba 6. armijskog korpusa od 21. juna, Arhiv VII. k. 421, br. reg. 9/3).

⁸ Bojna relacija Štaba 6. pešadijske divizije za jun 1942. godine (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 6/2-16, 20).

¹⁰ Zapisnik s konferencije kod načelnika štaba Vrhovne komande Jugoistoka održane 29. juna 1942. godine (mikroteka VII, film Minhen 3, snimci 1012-3).

Nemci su, dakle, naslutili da će se situacija znatno pogoršati, ali sa svoje strane nisu ništa preduzeli da bi osigurali demarkacionu liniju. I njihove trupe su bile angažovane u nizu operacija protiv partizana, a najvećim delom na Kozari. Njihovi štabovi su bili prinuđeni da iščekuju razvoj situacije i da tek: onda, ako ona to bude zahtevala, preduzmu potrebne mere.

Nemogućnost trupa NDH da posednu teritoriju koju su napuštali Italijani stvorila je partizanskim jedinicama povoljne uslove da na toj teritoriji pojačaju dejstva. To je naročito dobrodošlo onim jedinicama koje su se, izgubivši u toku aprila, maja i prvim dana juna slobodnu teritoriju, povukle u planinski predeo oko Sutjeske.

3. — Odluka o prodoru proleterskih brigada u zapadnu Bosnu

Sredinom juna, prema planu Vrhovnog štaba, partizanske jedinice (1. i 2. proleterska brigada i crnogorski, hercegovački i sandžački bataljoni) povukle su se na planinski masiv na tromedi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne. Dok su pojedini delovi vodili zaštitničke borbe, zadržavajući na ugroženim pravcima nastupanje neprijatelja, glavnina partizanskih snaga, zajedno sa bolnicama i zbegom naroda organizovano se povlačila u planinski predeo sa obe strane Sutjeske. Aktivnost neprijatelja sa pravca Foče, Miljevine, Kalinovika i Borča bila je popustila, gotovo prestala, još prvih dana juna, pošto su italijanske divizije »Kačatori dele Alpi« »Pusterija« i »Taurinenze« okončale operacije i, u duhu odluka Zagrebačkog sporazuma, napuštale ovo operacijsko područje. Odlazak italijanskih divizija iznenadio je Vrhovni štab, koji nije očekivao da će operacije prestati baš tada kada je trebalo da dostignu kulminaciju. On nije ništa znao o merama koje su tih dana prethodile Zagrebačkom sporazumu i o merama Italijana da napuste pomenute zone. Iznenadan prestanak operacija i odlazak italijanskih trupa znatno su olakšali već dosta tešku situaciju, te Vrhovnom štabu omogućili da svu pažnju usmeri prema ugroženim pravcima koji su od Čemerna, Izgora, Stabne, Mratinja i Šćepan-Polja izvodili u dolinu Sutjeske i na plato Vučeva. Na tim pravcima su uglavnom dejstvovali hercegovački, crnogorski i sandžački četnici, koji su s velikom upornošću napadali na već dosta iscrpljene partizanske jedinice koje su se, pod neprekidnim pritiskom, povlačile ka Voljuku, Magliću i Vučevu.

Napuštanjem Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka i povlačenjem na područje između Pive i Sutjeske i u rejon Zelengore, partizanske jedinice su uspele da se za izvesno vreme odvoje od neprijatelja. Doduše, sasvim su slabi bili uslovi za duže zadržanja.

vanje i manevar u tom planinskom, ekonomski pasivnom kraju. No, iako je položaj u kome su se partizanske snage našle na tom području — tada jedinoj slobodnoj teritoriji u tom delu Jugoslavije — bio dosta nepovoljan, ipak nije bilo neposredne opasnosti za njihov opstanak. Snage kojima je Vrhovni štab tada raspolagao (1. i 2. proleterska brigada i crnogorske, hercegovačke i sandžačke jedinice), mada umorne i iscrpljene od neprekidnih borbi, gotovo izgadnele, sa relativno malo municije, bile su visoke borbene vrednosti, čvrstog morala, spremne da na ovom području i više dana zadržavaju nadmoćnog neprijatelja.

Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ nisu, međutim, ni pomišljali na duže zadržavanje na tom području i na upuštanje u iscrpljujuće borbe¹¹. Njima je bilo jasno da je ustanak u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini privremeno doživeo poraz, da će oslobodilačka borba u tim krajevima za doledno vreme biti prigušena i da će zato svaki pokušaj da se dejstva partizanskih jedinica ponovo prenesu na te teritorije biti osuđen na propast. Stoga je i duže zadržavanje u tom rejonu bilo, sa svakog stanovišta, neopravdano i besciljno. Trebalo je zadržati neprijatelja samo nekoliko dana, dok se ostaci partizanskih odreda iz Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne malo odmore, predahnu, srede i reorganizuju, i tek onda sa čitavom tom grupom krenuti u najpogodnijem pravcu.¹²

I dok su pojedini bataljoni zatvarali najugroženije pravce: od Čemerna ka Suhi, od Izgora, Ravnog, Goranskog i Mratinja ka Magliću, Vučevu i dolini Sutjeske, a drugi vršili izviđanje

" Još 23. aprila, kada je zaključio da je otpočela neprijateljeva ofanziva, Vrhovni štab je pisao Operativnom štabu za Hercegovinu: Napominjemo vam da teritorija na kojoj smo bili nije pogodna za naš rad. Mi smo namjeravali da je napustimo, samo smo čekali povoljnije atmosferske prilike i razvoj vojno-političkih događaja« (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik), tom II, knj. 3. dok. br. 164).

¹² Vrhovni komandant je 31. maja, u pismu A. Kankoviću, ovako ocenio situaciju:

» ... Sada je u Crnoj Gori situacija takva da je veći deo Crne Gore očišćen od naših trupa i zahvaćen od Talijana i četnika ... Ja nameravam sada stvoriti od crnogorskih udarnih bataljona koji su se povukli jednu ili dve udarne proleterske brigade koje će biti jezgro crnogorskih partizana i udarna sila protiv četničkih bandita. Isto tako mislim stvoriti od sandžačkih bataljona jednu udarnu proletersku brigadu, a u pozadini ćemo ostaviti manje partizanske jedinice i deo partiskog aktiva koji će voditi partizanski način ratovanja i stvarati uslove za novi polet ustanka. Uveren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila, da će opet biti oslobođene teritorije. Ako još tome dodamo i hercegovačke udarne bataljone, biće to strašna vojska za neprijatelja, jer je to sasvim ostvarljiv« (Zbornik, tom III, knj. 3, dok. br. 158).

prema dolini Drine i komunikaciji Foča — Kalinovik — Ulog, Vrhovni štab je užurbano radio na prijehu delova koji su pristizali, na izvlačenju bolnica i na sređivanju jedinica. Njegovi članovi su se nalazili na položajima, gde su neposredno rukovodili i pružali pomoć štabovima u rešavanju složenih borbenih, ekonomskih, organizacionih i partijsko-političkih pitanja.

I upravo u tim teškim danima, kada su partizanske jedinice bile prinuđene da vode danonoćne odbrambene borbe i da uzmiču pred nadmoćnim neprijateljem, Vrhovni štab je od sandžačkih i crnogorskih partizanskih jedinica formirao još tri proleTERSKE brigade: 3. sandžačku i 4. i 5. crnogorsku. Od jedinica Pljevaljskog i Bjelopoljskog NOP odreda i Zlatarskog i Mileševskog bataljona, koje su napustile Sandžak, formirana je na Sćepan-Polju 5. juna 3. proleTERSKA (sandžačka) brigada, jačine oko 800 boraca, svrstanih u pet bataljona¹³. Nekoliko dana kasnije, od 10. do 17. juna, formirane su 4. i 5. proleTERSKA (crnogorska) brigada. U 4. proleTERSku brigadu su ušli dva bataljona Lovčenskog NOP odreda (kao 1. i 2. bataljon) i po jedan bataljon iz Zetskog, Komskog i Durmitorskog NOP odreda (kao 3, 4. i 5. bataljon). Brigada je imala oko 890 boraca. U 5. proleTERSku brigadu su ušli tri bataljona Nikšićkog i jedan bataljon Zetskog NOP odreda¹⁴.

¹³ štab brigade su sačinjavali: Vladimir Knežević Voloda, komandant, Velimir Jakić, politički komesar, Mile Peruničić, zamenik komandanta, i Voja Leković, zamenik političkog komesara. Umesto Voje Lekovića koji se, pošto je u jednoj borbi u Pivi bio odsečen, oko 10. juna vratio na novu dužnost u Sandžak, za zamenika političkog komesara postavljen je Rifat Burdžović Tršo.

Sastav štabova bataljona: 1. zlatarskog bataljona — komandant Momir Pucarević, politički komesar Jovo Grbović, zamenik komandanta Cedimir Drulović i zamenik političkog komesara Jezdimir Lović; 2. pljevaljskog — komandant Ljubomir Medenica, politički komesar Mirko Pejatović, zamenik komandanta Milko Starčević i zamenik političkog komesara Mišo Pavićević; 3. bjelopoljsko-mileševskog — komandant Žarko Vidović, politički komesar Živko Zizić, zamenik komandanta Radomir Jankećić i zamenik političkog komesara Velibor Ljujić; 4. bjelopoljskog — komandant Radisav Lukovac, politički komesar Veselin Bulatović, zamenik komandanta Tomaš Zizić i zamenik političkog komesara Velimir Pešić; 5. pljevaljskog — komandant Velimir Knežević, politički komesar Danilo Jauković, zamenik komandanta Budimir Milićević i zamenik političkog komesara Vladimir Damjanović (Batrić Jovanović: Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji, I, Vojno delo, Beograd, 1960, str. 679).

¹⁴ Štab 4. proleTERSKE (crnogorske) brigade su sačinjavali: komandant Peko Dapčević, politički komesar Mitar Bakić, zamenik komandanta Spiro Mugoša i zamenik političkog komesara Boško Đurićević.

Sastav štabova bataljona: 1. bataljona — komandant Ljubo Vučković, politički komesar Veliša Leković, zamenik komandanta Milo Jovićević, zamenik političkog komesara Blažo Lompar; 2. bataljona — komandant Niko Strugar, politički komesar Dušan Petrićević, zamenik komandanta Milovan Čelebić i zamenik političkog komesara Spaso Drakić; 3. bataljona — komandant Vasilije Vako Đurović, politički

U vremenu od 10. do 20. juna sve su se jedinice, osim 5. proleterske brigade koja je ostala na Vučevu i kod Suhe, postepeno povukle na levu obalu Sutjeske, u rejon Zelengore. Iznenada, kada se to moglo najmanje očekivati, prestao je i pritisak italijanskih i četničkih snaga iz dolina Pive i Vrbniče i iz rejona Čemerna i Izgora. I sandžačke četničke jedinice su se zaustavile na desnoj obali Drine, ne ispoljavajući namere za nastavljajanje dejstava preko Drine ka Zakmuru, Ljubini i Vrbnici. Na severnim i zapadnim padinama Zelengore, prema Govzi, Jelašcu, Kalinoviku, zagorskim i boračkim selima, nije bilo nikakvih neprijateljevih dejstava¹⁵.

Tako je, stičajem okolnosti, onda kada je trebalo da nastupi najteža situacija, nastalo zatišje. Partizanske snage, gotovo izgubivši borbeni kontakt s neprijateljem, mogle su se mirno prikupiti u rejon sela Vrbniče, Ljubine, Grandića i Lučkih koliba. Tu, u šumama i katunima, posle velikih iskušenja (gubitaka, gladi), najzad su premorene jedinice dobile toliko očekivani predah.

Ideja o napuštanju preostalog dela slobodne teritorije na tromedi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne sazrevala je postepeno, sa razvojem situacije. Negativan tok događaja, najpre

komesar Đuro Cagorović, zamenik komandanta Miroje Zarić i zamenik političkog komesara Vlado Božović; 4. bataljona — komandant Savo Drljević, politički komesar Vojislav Mašković, zamenik komandanta Mileta Đukić i zamenik političkog komesara Boško Rašović; 5. bataljona — komandant Momčilo Poleksić, politički komesar Mijuško Sibalić, zamenik komandanta Veljko Zizić i zamenik političkog komesara Filip Bajković.

Štab 5. proleterske (crnogorske) brigade su sačinjavali: komandant Sava Kovačević, politički komesar Radimir Babić, zamenik komandanta Velimir Terzić i zamenik političkog komesara Blažo Jovanović.

Sastav štabova bataljona: 1. bataljona — komandant Dimitrije Bulajić, politički komesar Savo Brković, zamenik komandanta Jovan Vukotić, zamenik političkog komesara Vojo Šobajić; 2. bataljona — komandant Gligo Mandić, politički komesar Aleksa Backović, zamenik komandanta Novak Knežević i zamenik političkog komesara Lazar Milović; 3. bataljona — komandant Petar Komnenić, politički komesar Nikola Perović, zamenik komandanta Mile Kilibarda i zamenik političkog komesara Mato Antunović; 4. bataljona — komandant Milovan Šaranović, politički komesar Dragiša Ivanović, zamenik komandanta Milivoje Grozdanić i zamenik političkog komesara Andro Mugoša (Batrić Jovanović, navedeno delo, str. 679—81; Spisak ljudstva 5. proleterske brigade na dan 16. jula 1942, AIRPJ, br. 1379—83).

is Veći deo stanovnika sprskih sela oko Kalinovika, donedavno u partizanskom Kalinovičkom odredu, pristupio je četničkim jedinicama; svrstan u tzv. Zagorski četnički bataljon, on je tih dana u rejonu Nevesinja, u sastavu italijanske divizije »Taurinenze«, učestvovao u operacijama protiv partizana (Obaveštaj; izveštaj komandanta italijanske divizije »Taurinenze« od 15. juna 1942. godine — Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

u istočnoj Bosni, a potom u Crnoj Gori i Sandžaku, prisilio je Vrhovni štab da se, početkom juna, orijentiše ka severoistočnoj Hercegovini: trebalo je zaustaviti vrlo nepovoljan obrt situacije — naglo jačanje četnika i osipanje partizanskih jedinica.

Neposredno prateći dejstva 1. i 2. proleterske brigade i delova hercegovačkih jedinica, koji su bezuspešno pokušavali da razbiju četnike u širem rejonu Gacka, konsoliduju situaciju i, s toga pravca, obezbede pozadinu crnogorskih jedinica koje su se iz severnog dela Crne Gore povlačile pred nadmoćnim neprijateljevim snagama, Vrhovni štab je, još 12. juna, iz sela Izgora, naredio Štabu 3. proleterske brigade da budno izviđa teren prema Brodu, Foči i Drini¹⁶. Već tada, posle neuspelih borbi u Hercegovini, znatnih gubitaka u borbi na Gatu¹⁷ i osipanja hercegovačkih jedinica, Vrhovni štab je pomišljao na napuštanje ove teritorije.

Dva dana kasnije, kada se sa 1. i 2. proleterskom brigadom povukao na Zelengoru, i kada je užurbano vršio evakuaciju bolnice iz Stabne i Mratinja u rejon Maglića i Vučeva, Vrhovni štab je obe brigade orijentisao prema južnim i zapadnim padinama Zelengore sa zadatkom da kontrolišu taj teren »kao važan pravac našeg kretanja«. Istovremeno je 3. brigadi naredio da izviđa prema Jeleču¹⁸.

Vrhovni komandant je, očigledno, već tada bio odlučio da sa prikupljenim jedinicama napusti ovu teritoriju na tromeđi Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne ali je još uvek bio u dilemi kamo i kojim pravcem treba krenuti¹⁹. Ipak, prema preduzetim merama, osećalo se da se kod njega učvršćuje već ranije nagoveštena namera: probijati se preko komunikacije Foča — Kalinovik. U tom cilju on je ponovo, 15. juna, naredio Štabu 3. proleterske brigade da izviđa rejon Foče i Kalinovika. Intenzivni izviđački letovi neprijateljeve avijacije nad Zelengorom, kao i podaci o pojavi jedne kolone Italijana kod Vite bare, na zapadnim padinama Zelengore, izazvali su kod njega sumnju da se neprijatelj interesuje za kretanje partizanskih jedmica i

16 Naređenje Vrh. štaba Štabu 3. proleterske brigade od 12. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 176).

17 Na Gatu, blizu Gacka, 11. juna, u borbi sa četnicima, delovi 1. i 2. proleterske brigade su imali oko 80 izbačenih iz stroja (Zbornik, tom III, knj. 4, dok. br. 142, tom IV, knj. 5, dok. br. 74, 76, 77, knj. 6, dok. br. 143).

18 Naređenje Vrh. štaba Štabu 1. prol. brigade od 14. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 178).

19 U izjavi datoj Radio-Titogradu 1953. godine drug Tito je rekao da do dolaska u dolinu Sutjeske, odnosno do trenutka kada je video u kakvom se teškom stanju nalaze jedinice, nije bio načisto u kom pravcu treba krenuti (Tito: Govori i članci, knj. 8, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 158).

da će ubrzo nastaviti operacije. Zbog toga je 17. juna naredio načelniku Vrhovnog štaba da sve jedinice što pre prikupi u rejon Zelengore, uz obezbeđenje prema Kalinoviku i Vitoj bari, »kako bismo svakog časa mogli izvršiti pokret u ma kom pravcu«²⁰.

Užurbani rad na prikupljanju jedinica radi brzog pokreta s te prostorijske strane bio je opravdan, jer se pretpostavljalo da će neprijatelj narednih dana izvršiti koncentričan napad na ovaj mali, još preostali deo slobodne teritorije. Relativno zatišje na svim pravcima mogao je Vrhovni štab shvatiti samo kao kratak predah neprijatelja, pregrupaciju snaga pred odlučniji napad.

Ta je bojazan, mada sasvim razumljiva, ipak bila suvišna, jer u tom trenutku partizanskim snagama, nabačenim na planinsko područje Zelengore i oko Sutjeske, nije pretila neposredna opasnost. Pošto je to područje spadalo u italijansku okupacionu zonu, Nemci nisu mogli, ni hteli, da se tamo angažuju. Italijani su pak, u skladu sa odlukom o napuštanju III zone, povukli svoje trupe iz Foče, Kalinovika, Obija i ostalih mesta na toj prostorijskoj, prepustivši ih vlastima NDH i četnicima. Oni su, doduše, ocenili da partizanske snage nisu sasvim uništene i da opasnost od oživljavanja njihovih dejstava nije prestala, ali su bili ubeđeni da će s njima izaći na kraj trupe NDH i četnici. Ocenjujući situaciju nastalu posle povlačenja partizanskih jedinica iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine Štab 6. armijskog korpusa je došao do ovakvih zaključaka:

»U 2. i 3. zoni u odnosu na partizanski ustanak situacija se svugde znatno popravila i sada je u punom, progresivnom razvoju uspešan tok vojnih operacija i, dosledno tome, proces rasula partizanskih bandi... Demoralisane i raspršene, pošto su više puta pokušavale da izbegnu potpuno uništenje, izvlačeći se iz borbe i premeštajući se iz zone u zonu, ove bande su shvatile beskorisnost svojih napora, te su se najvećim delom raspale. Mnogi pripadnici pomenutih bandi pokorili su se našim trupama, ostali su otišli svojim kućama... Samo jedna snažna oružana grupa koja je otišla u zonu Pive, na granicu Crne Gore, izbegla je uništenje, a zatim je prikupila najvatrenije komuniste i sve rukovodioce koji su izbegli da budu uhvaćeni...²¹

Iako je smatrao da su partizani razbijeni, Štab 6. korpusa se nije zanosio uverenjem da je opasnost sasvim otklonjena. »Ako prema gore izloženom« — pisao je on u svojoj proceni situacije — »situacija izgleda znatno bolje u odnosu na prošlost, ipak ne treba imati preteranih iluzija za budućnost«.²²

²⁰ Naređenja vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 15. i 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 180, 183).

²¹ Arhiv VII, k. 421, br. reg. 19/3.

²² Isto.

Italijani, dakle, nisu potcenjivali opasnosti koje su i dalje pretile od »razbijenih« partizana. O tome govori i upozorenje koje je Stab korpusa 19. juna uputio svojim potčinjenim jedinicama:

»Komanda VI armijskog korpusa u ranijim uputstvima koje je izdala potčinjenim komandama bila je upozorila da, i pored znatnog uspeha operacija čišćenja u Bosni i u zoni severoistočno od Gacka, nije dozvoljena nikakva iluzija da je ustanak konačno slomljen.

U vezi sa tim predviđanjem obaveštava potčinjene komande da su se počeli primećivati simptomi obnove malih grupica partizana u nameri, izgleda, da se pomere prema zoni koja se nalazi između Konjica i Sarajeva.«²³

Sto se pak tiče opasnosti od trupa NDH, ona je bila još manja. Stab 3. domobranskog korpusa nije imao na raspolaganju jedinice koje bi mogao angažovati za čišćenje tog perifernog dela teritorije NDH. On je jedva mogao da pošalje jednu slabu domobransku četvu u Kalinovik i ustaški bataljon u Foču, ali tek posle napada četnika na ovo drugo mesto. Sve ostale snage u istočnoj Bosni bile su raspoređene u dolinama Bosne i Prače, na Romaniji, na Glasincu i duž Drine. Najbliža jedinica — 2. konjički divizion — držala je položaje na liniji Trnovo (isključno) — Govedovići — Zabojska — Jahorina, sa isključivo-odbranbenim zadacima²⁴.

Četnici su, objektivno, predstavljali najveću opasnost, ali i pored svih nastojanja, nisu mogli nastaviti napade na partizane. Hercegovački, crnogorski i sandžački četnici se nisu usuđivali da sami, bez italijanskih trupa, produže operacije ka Zelengori i dolini Sutjeske; a, sem toga, crnogorski i sandžački četnički odredi su bili zaustavljeni na granicama NDH, jer se ustaška vlast usprotivila njihovom ulasku na njenu teritoriju. Intervencija vlade NDH bila je vrlo energična, tako da su Italijani morali zabraniti četničkim jedinicama iz Crne Gore i Sandžaka da prelaze na teritoriju NDH.

Vrhovni štab, sasvim razumljivo, nije znao za te okolnosti, te je ocenio da je situacija dosta teška, tim više što su jedinice, bolnice i zbeg ostali gotovo bez hrane. U takvoj, dosta složenoj situaciji, kada je raspolagao sa nedovoljno podataka o neprijatelju i o njegovim namerama, i kada su od jedinica stizala nepotpuna, često i neproverena obaveštenja, koja su mogla navesti na krive zaključke, on je nastojao da, pre svega, što potpunije sagleda situaciju. Pošto je još istog dana, tj. 17. juna, intervencijom 1. proleterske brigade ka Vitoj bari, ustanovio da vest o pojavi Italijana u tom rejonu nije bila tačna, već da

²³ Isto, k. 94. br. reg. 12/la-3.

²⁴ Isto, k. 56, br. reg. 7/2-40, k. 146, br. reg. 51/3-1, 3.

se radilo o manjoj grupi četnika koja se iz Hercegovine vraćala u svoja zagorska sela²⁵, a budući da je imao već više podataka o zategnutoj situaciji između četnika i ustaša oko Foče²⁶. Vrhovni štab je došao do zaključka: bar za nekoliko dana ne preći neposredna opasnost od napada neprijatelja; to vreme treba što bolje iskoristiti da se jedinice pripreme za pokret. U tom smislu on je istog dana naredio svim jedinicama da vrše izviđanje i obezbeđenje na svim pravcima i da se pripreme za odlazak s te prostorije, pošto predstoji »veliki pokret«, odnosno »dugi marš«. Štabovima 2, 3. i 4. brigade posebno je naredio da izvide komunikaciju Foča — Kalinovik i ispituju gde se nalaze najbolji, tj. najlakši i najsigurniji, prelazi ka severu²⁷.

Vrhovni štab je, dakle, odluku o napuštanju prostorije na kojoj se našao s pet brigada i Hercegovačkim odredom doneo onda kada se uverio da su pozicije u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini izgubljene za relativno duži period vremena, da su u tim oblastima četničke snage, uz pomoć Italijana, preuzele vlast i organizovale jake vojničke formacije. Sada se, u svojoj

²⁵ Komandant italijanske divizije »Murde« 15. juna je izvestio komandanta 6. korpusa da se Zagorski četnički bataljon vratio iz operacija izvršenih u zoni Nevesinja i da je, pošto se u toj zoni više ne vode operacije, upućen u svoja sela (kalinovički srez) »sa naređenjem da ih brani od eventualnih napada komunističkih bandi« (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

²⁶ Kod Foče su 12. juna izbili sukobi između ustaša i četnika, u kojima je bilo obostranih žrtava. Pošto su italijanske trupe, u duhu odluke o napuštanju III zone (ta odluka će 19. juna biti i zvanično potvrđena u odredbama Zagrebačkog sporazuma), 10. juna napustile Foču, to su četničke snage, pod komandom Štaba sandžačkih četničkih odreda, pokušale da uđu u to mesto, gde je bila ostala slaba ustaška posada. Međutim, zbog intervencije vlade NDH kod nemačkih i italijanskih okupatorskih vlasti, komandant italijanske divizije »Pusterija«, pod čijom su se komandom nalazile ove četničke jedinice, dobio je od svojih pretpostavljenih naređenje da se sandžačke četničke jedinice povuku s teritorije NDH. Prilikom povlačenja one su bile, 12. juna, napadnute od ustaše (Izveštaj komandanta sandžačkih četničkih odreda Petra Bačovića komandantu italijanske divizije »Pusterija« od 12. juna i njegovo pismo načelniku Operativnog odeljenja četničke Vrhovne komande Zariji Ostojiću od 15. juna, Arhiv VII, BH — X — 54 i CG — V — 128; Obaveštenje br. 12 Komande operativnih jedinica istočne Bosne od 26. avgusta 1942, Arhiv VII, BH — V — 1995/1; Izveštaj zapovjednika Ustaške nadzorne službe (dalje: UNS) E. Kvaternika poglavniku NDH od 13. juna, Arhiv VII, k. 11, br. reg. 13/1-6).

Draža Mihailović, koji je, preko načelnika svog operativnog odeljenja majora Zarije Ostojića, tih dana rukovodio četničkim operacijama u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, težio je da zauzme Foču, kako bi ostvario što bolju vezu između svojih snaga u ovom delu Jugoslavije. Mada je njegov pokušaj da to ostvari sredinom juna bio osujećen, on ce 19. avgusta izvršiti napad na ustaše i zauzeti Foču.

²⁷ Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 2. i 4. proleterske brigade od 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 185 i 186).

svojoj ozbiljnosti, nametalo pitanje kuda treba krenuti sa proleterskim brigadama. Trebalo je o tome odlučiti.

Devetnaestog juna su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab odlučivali o tom krupnom, vanredno važnom, pitanju. Toga dana je održana sednica CK KPJ²⁸. Duboko i svestrano je analizirana vojno-politička situacija: položaj grupe brigada i moguća pravci njenog pokreta, dobre i loše strane njihove, pespektive oživljavanja i daljeg razvoja borbe u pojedinim oblastima zemlje, da bi se na osnovu toga donela najcelishodnija odluka.

Dolazila su u obzir tri rešenja: Srbija, istočna Bosna i zapadna Bosna. Prema razvoju događaja u Srbiji u toku poslednjih šest meseci bilo je očigledno da situacija nije povoljna za odlazak na njenu teritoriju. Okupatorske i kvislinške snage su bile vrlo jake, te bi opstanak relativno malih partizanskih jedinica (5—6.000 boraca) bio vrlo težak. A te jedinice, koje su u to vreme sačinjavale, uglavnom, ono najbolje što je preostalo posle teških borbi i neprijateljevih ofanziva u zapadnoj Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, trebalo je sačuvati i pomoću njih učvrstiti i proširiti oslobodilačku borbu u onim krajevima gde su uslovi za to bili povoljniji²⁹.

²⁸ O toj sednici nema pisanih tragova. U arhivi Instituta za izučavanje radničkog pokreta, pod br. 1703, II-1/42, nalazi se prazna fascikla na kojoj je napisano: »Sastanci — sednice CK KPJ u toku 1942. godine«. Na koricama su upisani datumi, između kojih i 19. jun.

Član CK KPJ Ivo Lola Ribar, koji je 30. juna otišao iz Vrhovnog štaba, preko Sarajeva, u Zagreb, pisao je 7. jula Edvardu Kardelju o zaključcima »naše poslednje sednice«, misleći, očigledno, na tu sednicu CK (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 14).

²⁹ Sećajući se tih događaja, drug Tito je pisao sledeće: »Nas nikada, za čitavo vrijeme što smo bili van Srbije, nije napustila misao da moramo, čim zato budu stvoreni uslovi, doći natrag u Srbiju, koju smo smatrali vrlo važnim faktorom za završetak Oslobodilačke borbe... Srbija nam je bila važna iz više razloga. Prvi razlog je bio taj što je bilo mnogo kvislinga koji su zaveli strahoviti teror protiv naroda. Drugo, mi smo smatrali da se borbom koju smo vodili vodi socijalna borba za novi društveni sistem protiv starog sistema, i da će nam, ako u Srbiji ostavimo ove reakcionarne elemente koji su ostali uz pomoć Nijemaca, biti vrlo teško, pošto mi u Srbiji gledamo jedan od najglavnijih faktora naše nacionalne zajednice, po njenom broju i inače. Mi smo nastojali da u Jugoslaviji Srbija ne bude Vandeja i da reakcionari ne naprave od nje jedno žarište koje bi kasnije moglo dovesti do strahovitog građanskog rata. Zato smo mi, uvijek i svakom prilikom gdje je god to bilo moguće, vodili brigu o Srbiji. Mi smo s njom i kuririma bili povezani.

Bilo je u nekoliko navrata kod naših drugova mišljenja da se vratimo u Srbiju. Jedna takva misao rodila se kod nekih drugova 1942. godine na Tjentištu, kada smo u Trećoj ofanzivi bili izbačeni iz Crne Gore. Predlagano je da sa pet brigada krenemo u Srbiju. Ja sam tada odlučno bio protiv toga i drugovi su se odmah složili. Rekao sam da u Srbiji nemamo uslova da ratujemo sa pet brigada, da tamo uslovi nisu

Razmatrana je istočna Bosna kao oblast koja je dolazila u obzir. No i tamo, slično kao i u Srbiji, pozicije okupatora, ustaša i četnika bile su jake, a narodne mase, posle teških iskušenja kojima su bile izložene u toku protekle zime i proleća, usled velikih neprijateljevih operacija (tzv. druge i treće ofanzive), nisu bile spremne da u to vreme i pod tako nepovoljnim okolnostima ponovo masovno krenu u borbu protiv okupatora. I u ovoj oblasti je došlo do jačanja četničkog pokreta i do narastanja četničkih jedinica. Sem toga, nastupio je jedan novi momenat koji je znatno uticao na umirenje i stišavanje u ovoj ustaničkoj oblasti. Radilo se, naime, o pojavi na prvi pogled paradoksalnoj, ali u suštini sasvim razumljivoj — o sklapanju sporazuma između četničkih štabova i vlasti NDH. Neprijatelji oslobodilačke borbe i revolucije, potisnuvši svoje međusobne suprotnosti i prešavši preko dotadašnjeg sukoba i razračunavanja, ujedinili su se protiv partizana, svojih zajedničkih neprijatelja. Novonastalu situaciju i jedni i drugi su iskoristili za učvršćenje svojih pozicija: NDH za prebacivanje jakih snaga — domobranskih, ustaških i žandarmerijskih — i za zatvaranje granice na Drini; četnici za okupljanje i ponovno formiranje i jačanje svojih jedinica; a i jedni i drugi — za potpunu likvidaciju ostataka partizanskih jedinica, koji su se održavali u vrlo teškim uslovima. Zbog svih tih razloga odbačena je i mogućnost odlaska u istočnu Bosnu.

Ostalo je treće rešenje — zapadna Bosna. Prema podacima kojima su Vrhovni štab i Centralni komitet raspolagali, situacija je u toj oblasti bila dosta povoljna. Doduše, u nekim krajevima — na Manjači, oko Mrkonjić-Grada, Jajca i Glamoča — četnički pokret je naneo ozbiljne udarce narodnooslobodilačkoj borbi. Partizanske jedinice u srednjoj Bosni i južno od Banje Luke delom su se raspale, a delom bile uništene ili prinuđene da se prebace u Bosansku krajinu i Slavoniju. Četnički pokret je i tu, kao i u istočnoj Bosni, ostvario saradnju s vojnim i političkim vlastima NDH da bi se mogao uspešnije boriti protiv narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, četnički pokret je, uz punu podršku Italijana, učvršćivao svoje pozicije i u Kninskoj krajini i oko Grahova. Pa ipak, uprkos jačanju četnika, situacija je objektivno bila povoljna jer su na području Kozare, Grmeča, Pounja, Drvara i Bos. Petrovca partizanske snage uspele da se održe i da znatno ojačaju. Posle oslobođenja Prijedora i Ljubije nastao je veći polet oslobodilačkog pokreta, što se manifestovalo masovnim stupanjem novih boraca u par-

takvi, da bi smo se istopili. Naša elita bi izginula — pet brigada, punih politički visoko svjesnih i zrelih ljudi... « (Tito: Sećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije, Komunist od 6. aprila 1961).

tizanske jedinice, narastanjem krajiških odreda i formiranjem 1. krajiške udarne brigade. Dolazak proleterskih brigada efikasnije bi uticao na jačanje partizanskih snaga u tom ustaničkom kraju, pomogao bi krajiškim jedinicama da razbiju četnike i da ponovo ožive narodnooslobodilačku borbu na područjima kojima su četnici zavladaali. Sem toga, stvaranje tako jakog žarišta u zapadnoj Basni imalo bi značajan uticaj na susedne oblasti Hrvatske — Dalmaciju, Liku, Baniju, Kordun i Gorski kotar, kao i na Sloveniju, gde je oslobodilački pokret takođe bio u poletu³.

Svi su momenti, i vojnički i politički, govorili u prilog odlasku u zapadnu Bosnu³¹. To je, u tadašnjoj situaciji bilo najbolje, a možda i jedino moguće rešenje. Vrhovni štab i Centralni komitet su pravilno procenili mogućnosti partizanskih snaga, pozicije neprijatelja u pojedinim krajevima zemlje, odnos ratujućih snaga u svetu i, u vezi s tim, perspektive dalje borbe. Polazeći od činjenice da su izgledi za brzo okončanje rata slabi, mada se verovalo da će do otvaranja drugog fronta doći³², i da će partizanske snage biti prinuđene da se još dugo

³⁰ Iz emisija »Slobodne Jugoslavije« od 16. i 19. juna (podaci, nešto preuveličani, poslani su u Moskvu preko tajne radio-stanice u Zagrebu) Vrhovni štab, koji već duže vremena nije imao veće sa rukovodstvima iz Hrvatske i Slovenije, saznao je da je opšti narodni ustanak obuhvatio znatan deo Slovenije, da je oslobođena gotovo polovina teritorije koju su Italijani bili okupirali, da su Italijani pretrpeli znatne gubitke i da se ustanak uspešno širi i u delu Slovenije pod nemačkom okupacijom (emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, br. 170 i 173, Arhiv Instituta radničkog pokreta Jugoslavije (dalje AIRPJ), MF 17/39 (367—374 i 393—400); V. Dedijer, Dnevnik, I, str. 183).

³¹ U pomenutom članku drug Tito je u vezi sa odlukom o odlasku u zapadnu Bosnu napomenuo sledeće: »...Rekao sam da treba ići tamo gdje ćemo ih (brigade — prim. M. L.) omasoviti, gdje je žarište najjačeg partizanskog razmaha, a to je zapadna Bosna. Mi smo tačno znali šta stoji dalje... Ja sam rekao da ćemo mi sa pet brigada, ovako vojnički, ratnički prekaljenih, moći tamo ogromno mnogo da učinimo, da ćemo moći popuniti brigade i stvoriti više vojske« (Tito: Sjećanje na dane Oslobođilačkog rata i revolucije, Komunist od 6. aprila 1961).

³² Vrhovni štab se nadao da će zapadni saveznici otvoriti drugi front u drugoj polovini 1942. godine. Ivo Lola Ribar je u pismu E. Kardelju 7. jula izneo ocene spoljnopolitičke situacije koje su dali CK i VS. On je, između ostalog, pisao sledeće:

»Po našem mišljenju, pakt od 26. maja (reč je o ugovoru između SSSR i Velike Britanije — prim. M. L.) i sporazum o otvaranju Drugog fronta u 1942. godini predstavljaju veliku pobjedu spoljne politike SSSR-a. Oni su rezultat snage i uspeha Crvene armije s jedne strane, a novog međunarodnog i unutrašnjeg položaja Engleske s druge strane, i to treba dobro objasniti pre svega našim drugovima. Sam taj pakt, a naročito pretstojeće otvaranje drugog fronta — za koje Stari (Tito — prim. M. L.) misli da neće dugo trebati da se čeka — imaće, prirodno, velikog

same bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, došlo se do zaključka da je neophodno sačuvati formirane brigade — jezgro iz kojeg će se razviti Narodnooslobodilačka vojska, otići u krajeve gde će doći do velikog razmaha ustanka i tek onda, pošto se bude stvorila snažna vojska, krenuti u odlučujuće bitke protiv okupatora i domaće kontrarevolucije.

Vrhovni štab, koji tih dana nije imao redovnu vezu s potčinjenim štabovima u pokrajinama, nije raspolagao najnovijim vestima³³. On nije znao da Nemci iz Srbije upućuju jake snage u zapadnu Bosnu i da je već u toku velika ofanziva borbene grupe »Zapadna Bosna« protiv partizanskih snaga u nemačkoj okupacionoj zoni u zapadnoj Bosni — na području Kozare i Podgrmeča. On nije znao ni da Italijani evakušu svoje trupe iz garnizona u zapadnoj Bosni.

Devetnaestog juna, posle sednice Centralnog komiteta, vrhovni komandant je u selu Ljubini održao govor borcima 4. proleterske crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda³⁴. »Lica boraca zračila su surovom ozbiljnošću« — zapisao je jedan učesnik te smotre. — »Ratnici planinskim vjetrom opaljenih lica pažljivo su pratili svaku njegovu riječ. Vjera koja je zračila iz njegovog govora upijala se u njihova srca i svijest, postajući na taj način njihova sopstvena vjera³⁵«. Tito je govorio

uticaja i na razvitak unutrašnjeg položaja u našim zemljama ...« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 14).

Na takve zaključke navodili su i zvanični stavovi vlade SSSR-a, koji su u više navrata bili objavljeni: u dnevnim zapovestima povodom godišnjica oktobarske revolucije i Crvene armije, u prvomajskom proglasu, u komentarima povodom sklapanja sporazuma SSSR — Velika Britanija. U emisijama radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« od 12. juna (iz Moskve) govorilo se o »velikom preokretu u čitavom dosadašnjem toku rata koji će doprineti bržem razbijanju i uništenju fašista«, o »iskrcavanju engleskih i američkih trupa na kontinent, koje će svakako uslediti ove godine« (AIRPJ, MF 17/39).

³³ Vezu s Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju Centralni komitet KPJ je održavao preko Zagreba. Međutim, u maju, usled provale u Sarajevu i neprijateljeve ofanzive, bila je preknuta veza CK sa Zagrebom (Pismo člana Centralnog komiteta KPJ Ive Lole Ribara Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 5. jula 1942, Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 5).

³⁴ Svetislav Stefanović Ceća: U Hercegovačkom odredu (Hercegovina u NOB, Vojno delo, 1961, str. 338—9); V. Segrt: U Vrhovnom štabu, Narodna armija, 29. maj 1964; Lj. Vučković: U prethodnici velikih bitaka, Narodna armija, 24. jul 1964; Dnevnik borca 4. proleterske brigade B. Perazića (Arhiv VII, k. 64, br. reg. 37/6-31, 30).

³⁵ Ljubo Anđelić: Susreti sa drugom Titom (»Četvrta proleterska«, izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, 1952).

Sećajući se tog događaja, Tito je, deset godina kasnije, napisao sledeće: »Živo mi je ostalo u sjećanju kako su ... iznad Vrbniče na Ljubini stajali preda mnom porudani partizanski bataljoni koji su se sa proleterskim jedinicama povlačili iz Crne Gore pod neprekidnom teškom borbom. U bataljonima je bilo i mnogo žena i djevojaka, boraca, bilo je

O tome da će borba biti teška, da »ćemo često biti bez hrane, često i bez municije«, ali da će »pobjeda biti naša i ničija nego naša«. On je borcima otvorio nove perspektive i nagovestio veliki pokret:

»Mi ođavde, danas-sjutra, krećemo u novom pravcu. Mi ćemo pronijeti zastavu Narodnooslobodilačke borbe, zastavu oružanog bratstva i jedinstva naših naroda kroz nove krajeve Jugoslavije... Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kad budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na djelu i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem pokazati da ste vojska novoga kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razviti zastavu slobode i u krajevima koji je još nisu razvili... «³⁶

Borcima je, dakle, stavljeno do znanja da im predstoji dug pokret. Mada im vrhovni komandant, radi konspiracije, nije određeno rekao gde će se ići, ipak su oni, iz njegovih reči, mogli naslutiti da im predstoji put na zapad, u njima dotad nepoznate krajeve.

Odmah po donošenju odluke Vrhovni štab je preduzeo čitav niz mera za organizovanje marša. Prvi zadatak je bio izbor najpovoljnijeg pravca pokreta. Do zapadne Bosne, gde se nalazila slobodna teritorija (uglavnom između reka Sane i Une, na Kozari i oko Drvara i Bosanskog Petrovca), trebalo je proći kroz prostranu teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj i gde nije bilo partizanskih jedinica. Moglo se, doduše, pretpostaviti da se u rejonu Igmana nalaze ostaci Kalinovičkog NOP odreda³⁷ i da su se u okolini Konjica zadržali delovi Konjičkog bataljona bivšeg Severnohercegovačkog odreda³⁸, ali se na te slabe partizanske jedinice — ukoliko su i uspele da se održe — nije moglo računati kao na neki značajniji oslonac prilikom prolaska brigada kroz te krajeve. Zbog toga je predstojeći marš nosio u sebi

tu i starijih ljudi iz prvog svjetskog rata, pa čak i iz balkanskog, i uz njih mladići i djevojčice, skoro djeca. Bili su raznih godina, ali su njihove misli — revolucionarne misli — bile jedinstvene. Na njihovim licima i u njihovim očima ja sam vidio isti cilj, istu rješenosť za borbu i pobjedu .. « (»Četvrta proleterska«).

^r Govor vrhovnog komandanta borcima 4. proleterske brigade 19. juna 1942 (Zbornik, tom III, knj. 3, dok. br. 194).

³⁷ Vrhovni štab je još u drugoj polovini maja vratio sa Zelengore na Igman i Bjelašnicu Kalinovički odred, stavivši mu u zadatak da uspostavi vezu sa ostacima partizanskih jedinica u srednjoj Bosni. Odred se osipao na putu za Igman tako da je ostalo samo oko 60 boraca (R. Hamović: Stvaralačko, nepogrešivo predviđanje, Narodna armija, 29. XI 1963).

³⁸ Komandant Hercegovačkog odreda Vlado Šegrt bio je 18. juna pozvan u Vrhovni štab. U razgovoru s njim vrhovni komandant se interesovao za stanje u Konjičkoj župi i za tamošnji partizanski odred, iz čega se, kako kaže Šegrt, moglo naslutiti da Tito namerava da sa proleterskim brigadama prođe kroz taj rejon na putu u zapadne krajeve zemlje (V. Šegrt, navedeni članak).

puno opasnosti i neizvesnosti. Trebalo je, najpre, preći komunikaciju Foča — Kalinovik, zatim se dohvatiti nenaseljenog planinskog područja Treskavice, Bjelašnice i Igmana, preći važnu železničku i drumsku komunikaciju Sarajevo — Konjic, a onda, shodno situaciji, rasporedu i reagovanju neprijatelja, razviti jedinice i u širokom frontu nastupati kroz područje sreza konjičkog, prozorskog, fojničkog, bugojanskog i kupreškog, razbijajući uz put neprijateljeve posade, i izbiti u dolinu gornjeg Vrbasa i na Dinaru, gde će se doći u dodir sa krajiškim i dalmatinskim jedinicama. To je bio samo opšti plan nastupanja koji je Vrhovni štab izradio; pojedinosti se nisu mogle precizirati, jer to, za ovako vremenski dug i prostorno dugačak pokret, nije bilo ni moguće ni celishodno. Vrhovni štab nije imao pouzdanih podataka o jačini neprijatelja u pojedinim mestima na teritoriji koju je trebalo preći. Jedino je raspolagao preciznijim podacima o rasporedu neprijatelja oko Kalinovika i u selima u podnožju Treskavice i Bjelašnice. On je računao da će se na putu kojim će nastupati proleTERSKE brigade naći jake neprijateljeve snage, u prvom redu italijanske i ustaško-domobranske, a verovatno i nemačke. On nije znao, niti je mogao znati, da su upravo tih dana italijanske trupe napuštale III i II zonu, povlačeći svoje posade ka jadranskoj obali i bližem obalskom zaleđu, i da je gotovo čitava teritorija južno od demarkacione linije pa sve do obale ostala upražnjena, sa slabim domobranskim, žandarmerijskim i ustaškim jedinicama.

Plan nastupanja grupe brigada počivao je na pretpostavci da treba preći opasan put, kretati se kroz nepoznato područje gde nema partizanskih snaga, probijati se preko posednutih komunikacija, savladivati jača ili slabija uporišta i veštím manevrovanjem uzmicati ispred nadmoćnih neprijateljevih snaga koje će, verovatno, pokušati da zaustave ili opkole ovu grupu. A ova pretpostavka je polazila od jedne procene za koju se verovalo da može biti realna.

Prva etapa marša — prelazak preko komunikacije Foča — Kalinovik, savlađivanje planinskog masiva Treskavice i Bjelašnice i izbijanje pred komunikaciju Sarajevo — Konjic — bila je gotovo najteža, ne zato što se u toj oblasti nalazio neprijatelj koji bi mogao pružiti jači otpor, već zato što je to područje bilo vrlo nepovoljno za zadržavanje: odatle bi manevrovanje bilo kanalisano jedino ka zapadu, tj. ka komunikaciji Sarajevo — Konjic, jer su, u tom pogledu, na ostalim pravcima bile velike prepreke — na jugu je bila Neretva, a na severu Sarajevsko polje. Na pomenutu komunikaciju neprijatelj bi vrlo brzo mogao da dovede jake snage iz Sarajeva i Mostara. Situacija bi se znatno pogoršala ako bi neprijatelj uspeo da brzo dovuče potrebne snage i iz više pravaca preduzme napad na grupu brigada,

koja bi se na tom besputnom i slabo nastanjenom planinskom području našla priklještena, skučena za manevar, prinuđena da se iz obruča probija uz veće žrtve.

Ceneći tako obostrane mogućnosti i uslove koje je nudilo zemljište, Vrhovni štab je odlučio da pokret izvrši za što kraće vreme i, po mogućnosti, u što većoj tajnosti, izbegavajući sukobe, kako neprijatelj ne bi bio alarmiran.

Prema podacima dobijenim još 19. juna od Štaba 2. proleterske brigade, Vrhovni štab je saznao da se duž komunikacije oko zapadnih i severnih padina Zelengore nalaze slabije neprijateljeve snage: u Kalinoviku oko 200 pripadnika vojske NDH, u Jeleču manja žandarmerijska posada i u zagorskim selima oko Kalinovika oko 180 četnika, koji su bili u dobrim odnosima s posadom u Kalinoviku³⁹. Duž komunikacije Foča—Kalinovik nisu primećeni nikakvi pokreti, a nemačkih i italijanskih snaga nije bilo ni u jednom obližnjem garnizonu, osim u Trnovu, gde se, kako se pretpostavljalo, nalazila neka nemačka jedinica nepoznate jačine. Prema nekim indicijama, četnici u zagorskim selima oko Kalinovika ne bi se suprotstavili partizanima ukoliko ih ovi ne bi napali⁴⁰.

Na osnovu ovih podataka Vrhovni štab je ocenio da je najcelishodnije preći komunikaciju u rejonu Kalinovika, jer su se u ovom mestu nalazile relativno slabe domobranske snage, a četničke jedinice u obližnjim zagorskim selima još nisu bile organizaciono učvršćene, pošto su se naoružani četnici nalazili rastureni po kućama. Sem toga, preko tog rejona je vodio najbliži put za masiv Treskavice, Visočice i Bjelašnice.

Po prelasku preko komunikacije trebalo je, po oceni Vrhovnog štaba, pokret nastaviti između Treskavice i Visočice i izbiti na Bjelašnicu. Činilo se da je taj pravac, kojim vodi jedan jedini put, bio najpovoljniji i najkraći. Tako bi se izbegla naporan kretanja preko teško prolazne Treskavice i moglo u sela u podnožju Bjelašnice stići u toku dva uzastopna noćna marša. Sem toga, taj je pravac bio udaljen od komunikacija s kojih bi neprijatelj mogao intervenisati.

³⁹ Podaci o četničkim snagama oko Kalinovika i Poče nisu bili sasvim tačni. Broj četnika u selima oko tih mesta bio je znatno veći. Prema podacima italijanskog 6. armijskog korpusa od 6. jula, koji je i organizovao četničke formacije, dao im oružje i snabdevao ih municijom, hranom i novcem, i koji je, prema tome, imao tačan uvid u njihovo brojno stanje, Kalinovički četnički bataljon je brojao 640, a Fočanski 660 ljudi (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 24/3).

⁴⁰ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 19. juna u 14,15 časova (Zbornik, tom IV, knj. 5, dok. br. 97); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 21. juna u 9,30 časova (AIRPJ, br. 16509).

Pošto je bilo predviđeno da se pokret izvrši u što većoj tajnosti i bez dužih zadržavanja, trebalo je brigade rasteretiti i povećati njihovu pokretljivost; zato je odlučeno: teže ranjenike i bolesnike i zbeg naroda ostaviti na Zelengori, a za njihovu zaštitu ostaviti 5. proletersku (crnogorsku) brigadu i Hercegovački odred.

Brzo izvođenje pokreta iziskivalo je tajnost i izbegavanje usputnih borbi koje bi mogle zadržati brigade i izazvati nepotrebne gubitke. Stoga je bilo poželjno da se kroz četnička sela u okolini Kalinovika i, dalje, kroz muslimanska sela ispod Bjelačnice, koja su se s nepoverenjem i neprijateljstvom odnosila prema partizanima, prođe bez borbe, uz prethodni zahtev da naoružana milicija ne ometa prolazak partizanskih jedinica. Ovo je bilo važno i politički oportuno, jer je, pravilnim odnosom i izbegavanjem sukoba, trebalo pridobiti naklonost muslimana u tom kraju, koje su ustaške vlasti uspele da naoružaju i vežu za sebe.

4. — *Pripreme za veliki marš*

Dvadesetog juna su u Vrhovni štab, koji se nalazio u šumi iznad planinskog sela Vrbniče, bili pozvani štabovi 1, 2, 3. i 4. proleterske brigade. Vrhovni komandant ih je upoznao sa odlukom o odlasku u zapadnu Bosnu⁴¹. On je dao pregled dotadašnjih borbi, analizirao novonastalu situaciju i izneo ubed-

⁴¹ O tom savetovanju u Vrhovnom štabu nisu sačuvani dokumenti, ali se ono spominje u izveštaju Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 52-2), u dnevnicima nekih učesnika (Miodraga Milovanovića Luneta, zamenika komandanta 2. proleterske brigade i Vojislava Đokića, člana Vrhovnog štaba, dodeljenog Štabu 2. proleterske brigade) i u Dnevniku Vladimira Dedijera i u člancima Sava Orovića, člana Vrhovnog štaba (S. O.: Tuga za palim drugovima, »Narodna armija«, 1. I 1952) i R. Sofijanića, komandanta 2. proleterske brigade (R. S.: Najbolji put za Srbiju, »Druga proleterska«, I, str. 491).

V. Đokić je zabeležio sledeće:

»20. VI. 1942. Štab brigade išao na sastanak Vrhovnog štaba i svih štabova brigada. Na sastanku je referisao drug Tito o vojnim zadacima koji se sada postavljaju pred brigade, a drug Arso (načelnik Vrhovnog štaba — prim. M. L.) o tehničkoj pripremi i izvođenju istih zadataka. Razvila se je diskusija o tome da bude veća saradnja između naših jedinica, da se pokloni više pažnje iznošenju ranjenih i mrtvih drugova iz borbe i o raznim drugim pitanjima kao: naoružanju, moralu, disciplini, vojnoj i političkoj spremnosti i željama naših boraca« (V. Đokić: Dnevnik, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, br. 13886).

ljive razloge za pokret brigada u zapadnu Bosnu⁴². Na savetovanju su razrađeni konkretni zadaci brigada u prvoj etapi marša, tj. prilikom prelaska preko komunikacije Foča — Kalinovik — Ulog; izdato je uputstvo o izvođenju svestranih priprema za pokret, koji će otpočeti kroz 3—4 dana.

Istoga dana je Vrhovni štab dao štabovima brigada uputstvo za predstojeći marš. U prvom redu naglašena je nužnost potpune tajnosti, kako »se neprijatelju ne bi dala mogućnost da pronade pravac našega kretanja«. Bilo je, dalje, predviđeno da se očuva i tajnost naziva jedinica, u kom cilju su brigadama

⁴² V. Đokić je ovako interpretirao obrazlaganje druga Tita:

»Od tri moguća pravca kojima bi mogle sa ovoga terena krenuti naše snage izabran je pravac za zapadnu Bosnu i Hrvatsku. Druga dva pravca — Srbija i istočna Bosna — ostali su kao nepodesni, jer je reakcija tamo dosta snažna, a međunarodne prilike nisu dovoljno sazrele. Okupator je u Crnoj Gori i Hercegovini mobilisao sve četničke bande i pod vodstvom narodnih izdajnika, kao Baja Stanišića u Crnoj Gori i popa Perišića u Hercegovini, uputio ih u borbu protiv nas. U Srbiji postoji organizovana Nedićeva vojska i bugarska vojska, a ima i okupatorskih snaga. Put do Srbije bio bi kroz Sandžak i bio bi prilično težak, jer je okupator organizovao četnike i u Sandžaku, a u samoj Srbiji borbe bi bile mnogo krvavije nego što će to biti kada fašizam bude pucao. U istočnoj Bosni nalaze se ustaške i četničke bande koje bi nam davale otpor, a i sam prelaz preko reke Prače mnogo je nezgodan, a što je najglavnije, ima izgleda da će doći do borbe između sandžačkih četnika i hrvatske vojske u jugozapadnoj (greška, treba: jugoistočnoj — prim. M. L.) Bosni. U hrvatskom narodu je vrenje usled terora koga vrši Pavelićeva vojska, a okupatorske vojske nema, tako da ima izgleda da ćemo našim snagama uticati na narod da se digne protiv ustaških zuluma. Naše pomicanje bliže Sloveniji dalo bi još više snage slovenačkom narodu, koji se je sada digao složno na ustanak i progoni okupatorsku vojsku tako da služi za primer i ostalim narodima Jugoslavije. Izgledi da ćemo moći da dignemo hrvatski narod na ustanak jesu i glavni razlog da mi krećemo u tom pravcu. U poslednje vreme neprijatelj nam stalno nameće svoj plan, tj. naše kretanje neprijatelj usmerava onim pravcima kojima on hoće, tako da ćemo mi ovim pokretom voditi za sobom neprijateljske snage kako mi hoćemo i kuda mi hoćemo, a u ovom pravcu neprijatelj nam se najmanje nada«.

Sa ovakvom procenom situacije i obrazloženjem odluke o odlasku u zapadnu Bosnu podudara se i izlaganje člana Vrhovnog štaba Ive Lole Ribara na sastanku ćelije KPJ pri Vrhovnom štabu 23. juna 1942, koje je, u skraćenom obliku, zabeležio V. Dedijer u svom Dnevniku: »Govorio je prvo Lola o našem putu. Objasnio je zašto ne idemo u Srbiju. Sem nedićevaca imali bismo da se borimo sa Nemcima i nedirnutom bugarskom vojskom. Mi ćemo poći u Srbiju pod povoljnijim uslovima i zasad smo izabrali teritoriju između zapadne Bosne i Hrvatske, tj. između Talijana i ustaša. Udarićemo na osnovnu nemačku komunikaciju na Balkanu: Zagreb — Beograd. Naš pravac bila je istočna Bosna, ali je tamo narod premoren od rata, a i pitanje ishrane je teško. Na novom pravcu moramo silno politički da radimo, jer je to kraj kroz koji još nije prošla partizanska noga. Hranu ćemo kupovati... « (V. Dedijer, Dnevnik, deo I, str. 197).

dati konspirativni nazivi⁴³. Nadalje, ukazano je na potrebu reda, marševske discipline, maskiranja i izvođenja marševa samo u toku noći, kako neprijateljevi avioni ne bi otkrili kretanje jedinica. I na kraju, istaknuto je i pitanje pravilnog odnosa prema stanovništvu⁴⁴.

U toku 21. juna u svim brigadama su održane konferencije komandnog kadra, na kojima su štabovi brigada upoznali potčinjene komande sa zadacima u odnosu na predstojeći marš. Odmah posle toga sve su jedinice pristupile izvođenju priprema. Pre svega, izvršena je potrebna reorganizacija nekih jedinica: rasformirani su pojedini bataljoni i čete i popunjena su upražnjena mesta rukovodećeg kadra. U 2. proleterskoj brigadi, na primer, postavljen je nov štab brigade i izvršene su izmene i popune upražnjenih mesta u štabovima bataljona i komandama četa⁴⁵.

⁴³ Tako je 1. proleterska brigada dobila šifrovani naziv »M«, 2. proleterska — »K«, a 4. proleterska — »R« (naziv 3. proleterske brigade nije poznat). Neprijatelj je, međutim, raspolagao tačnim podacima o 1. i 2. proleterskoj brigadi. Italijanski, nemački, ustaško-domobranski i četnički štabovi su već davno registrovali prisustvo 1. i 2. proleterske brigade. Poslednje podatke o 1. i 2. proleterskoj brigadi neprijatelj je dobio od boraca zarobljenih 11. juna u borbi na Gatu, kod Gacka. U izveštaju komandanta 6. italijanskog armijskog korpusa od 19. juna kaže se da su tri zarobljena partizana, od kojih dvojica iz 2. a jedan iz 1. proleterske brigade, dali podatke o brojnom stanju i naoružanju svojih brigada i o njihovom kretanju i borbama u toku poslednjih operacija čišćenja, tj. u maju i junu (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 7/3).

Ima takode indicija da je neprijatelj morao naslućivati da se, u rejonu Zelengore, sem 1. i 2. proleterske brigade, nalaze još neke brigade, formirane od ostataka partizanskih jedinica koje su se povukle iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Tako se, na primer, u italijanskom obaveštajnom izveštaju od 15. juna spominje i 5. proleterska brigada (Arhiv VII, k. 421, br. reg. 5/3).

⁴⁴ O tome je u naređenju stajalo sledeće: »Za vreme pokreta ili logorovanja na teritoriji kroz koju ćemo prolaziti naređuje se da se posveti najveća pažnja kako se ne bi livade i usevi gazili i seljacima nanosila šteta. Pravo rekvizicije i konfiskacije moći će da vrše samo organi koje određuje Vrhovni štab, a nikako pojedine jedinice. Prema stanovništvu treba postupati najlepše u duhu linije naše Partije i naših svetlih partizanskih tradicija i ne dozvoliti ni najmanji ispad pojedinaca« (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 188; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 36/2, k. 3, br. reg. 35/2 i 36/2).

⁴⁵ Štab 2. proleterske brigade su sačinjavali: komandant Ljubodrag Đurić, politički komesar Milinko Kušić, zamenik komandanta Miodrag Milovanović Lune i zamenik političkog komesara Spasenija Babović Cana.

Sastav štabova bataljona: u 1. bataljonu — komandant Ljubiša Urošević, politički komesar Milivoje Radovanović, zamenik komandanta Ratko Sofijanić, zamenik političkog komesara Mića Matović; u 2. bataljonu — komandant Sredoje Urošević, politički komesar Dragoslav Mutapović, zamenik komandanta Rade Janićijević, zamenik političkog komesara Mihajlo Švabić; u 3. bataljonu — komandant Dušan Dugdlić, politički komesar Tanasije Mladenović, zamenik komandanta Dragan

Borcima 5. bataljona 1. proleterske brigade — koji je rasformiran, jer je posle znatnih gubitaka, pretrpljenih još 21. januara 1942. na Pjenovcu, u toku tzv. druge ofanzive, bio brojno slabiji od ostalih bataljona — popunjeni su 3. i 4. bataljon 2. proleterske brigade, koji su u borbi sa četnicima na Durmitoru i na Gatu, kod Avtovca, pretrpeli velike gubitke⁴⁶. Komandni sastav 1. proleterske brigade nije pretrpeo nikakve izmene⁴⁷.

Pored organizacionih i vojničkih mera za sređivanje i učvršćenje jedinica, preduzete su i partijsko-političke mere: partijske konferencije i sastanci partijskih ćelija i organizacija SKOJ-a, kojima su prisustvovali i neki članovi Centralnog komiteta; političke konferencije sa čitavim ljudstvom. Pri štabovima brigada postavljeni su politodeli, kao organizaciono-instruktorski organi CK, sa zadatkom da pruže pomoć partijskom i političkom rukovodstvu⁴⁸.

U novoformiranim proleterskim brigadama — 3. sandžačkoj, 4. i 5. crnogorskoj — bilo je dosta rukovodilaca koji su u ranijim borbama, pre povlačenja, raspadanja i osipanja jedinica, komandovali četama i bataljonima, pa su sada morali da prime niže dužnosti. Prekaljen u borbama, ovaj kadar je znatno uticao na podizanje borbene vrednosti novoformiranih brigada. Tako je u tim brigadama, kao i u ranije formiranim (1. i 2. proleterskoj), bio grupisan veliki broj iskusnih vojničkih i političkih rukovodilaca, politički zrelih, sa visokom sveću. Bilo je tu i

Jevtić, zamenik političkog komesara Dragoslav Dorđević Goša; u 4. bataljonu — komandant Nikola Ljubičić, politički komesar Aleksa Dejović, zamenik komandanta Jevrem Popović i zamenik političkog komesara Radoje Ljubičić.

⁴⁶ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 17. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 25-2); Izveštaj Štaba 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 52-2); Naredenje Vrhovnog štaba Štabu 2. proleterske brigade od 17. juna (Zbornik, tom II, knj. 4. dok. br. 185); Dnevnic V. Đokića, M. Milovanovića, V. Deđijera, J. Mihaljevića; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1990, br. reg. 14-2).

⁴⁷ Štab brigade su sačinjavali: komandant Koča Popović, politički komesar Filip Kljajić Fića, zamenik komandanta Danilo Lekić Španac i zamenik političkog komesara Mijalko Todorović Plavi. Sastav štabova bataljona: 1. bataljon — komandant Pero Četković, politički komesar Jovo Kapičić, zamenik komandanta Andro Lompar i zamenik političkog komesara Vlado Šćekić; 2. bataljon — komandant Radovan Vukanović, politički komesar Paško Romac, zamenik političkog komesara Milija Sekulović; 3. bataljon — komandant Raja Nedeljković, politički komesar Sava Radojčić Feđa, zamenik komandanta Voja Radić i zamenik političkog komesara Dušan Korać; 4. bataljon — komandant Pavle Jakšić, politički komesar Miro Dragišić, zamenik političkog komesara Momčilo Petrović Trša; 6. bataljon — komandant Miladin Ivanović, politički komesar Čedomir Minderović, zamenik komandanta Miloje Milojević, zamenik političkog komesara Ivan Vandraček Vanjka.

⁴⁸ Navedeni dnevnic.

partijskih rukovodilaca sreskih, okružnih, oblasnih i pokrajinskih komiteta KPJ, sa dugim partijskim stažom.

Da bi grupa brigada bila pokretljivija, naređeno je da se odbace sve suvišne stvari, smanji broj konja i rasformira intendantura Vrhovnog štaba (brigade bi se samostalno snabdevale). Svi ranjenici i bolesnici, osim težih, poslati su u svoje jedinice, u tzv. pokretne bolnice⁴⁹.

Sređivanje jedinica i pripreme za pokret uspešno su obavljani, jer su sve brigade tih dana bile uglavnom van dodira s neprijateljem. Ovo zatišje omogućilo je da se ljudstvo odmori i oporavi nakon dugotrajnih iscrpljujućih borbi.

Vrhovni komandant je 22. juna izdao zapovest za pokret proleterskih brigada⁵⁰. Njome je bio određen rad brigada u toku

⁴⁹ Naređenja Vrhovnog štaba štabovima brigada od 17, 20. i 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 185, 186, 188 i 191).

⁵⁰ Tekst te zapovesti glasi:

» Z A P O V E S T

Sekcija: Gacko, Sarajevo i Konjic 1:100.000

O neprijatelju nema novih podataka.

Pokret naših snaga otpočeće 24. juna 1942. godine. U tom cilju

NAREĐUJEM

1) I Brigada prikupiće se do pred mrak 23 tekućeg meseca oko kote 1227 i jugoistočno od ove kote... (Termin za prikupljanje brigada u polazni rejon kod Kalinovika, određen ovom zapovešću za 23. jun, još istog dana je izmenjen i pomenen za 24. jun. Na dokumentu je, u zaglavlju, dopisano olovkom: »Pokret će otpočeti 24. a ne 23. kako je bilo predviđeno«. I svi dalji termini u zapovesti su pomereni za jedan dan. — prim. M. L.). Obezbeđujuće delove isturiti na Veliki Rat, kao i na Kačuni Šumi oko kote 1405.

Pre dolaska glavnine na naznačenu prostoriju potrebno je ranije uputiti pojedine čete da rasteraju četničke zasede na tom pravcu i obezbede izbijanje i razmeštaj glavnine.

Pravac kretanja do navedene prostorije izviđati. Izgleda da bi bio najbolji pravac kretanja: Zamršten, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do, selo Jelašca. Blagovremeno putovođu pronaći.

2) III Brigada prikupiće se pozadi, južno od I Brigade, na prostori-riji oko kote 1151.

Dolazak na ovu prostoriju pravcem: Grandići, Vrbnica, Balinovac, Videž, Konjske Vode, Ošlji Do. Dužina marša oko 9 časova, pa prema tome podesiti čas polaska.

3) II Brigada prikupiće se do mraka 23 tekućeg meseca oko kote 1167 (kilometar i po zapadno od sela Borija). Obezbeđenja isturiti: jednu četu ka koti 1132, manji deo, do jednog voda, na Đurovo Brdo, a jednu četu na kotu 1090 — kosa istočno od sela Jelašca.

Pravac dolaska na ovu prostoriju: Vrbnica — Balinovac — Lug — kota 1313 — Konjske Vode — Ošlji Do — Mahačka Česma — kota 1209 — kota 1137 — kota 1167. Dužina marša oko 8 časova, prema čemu i podesiti čas polaska.

Istim pravcem, a pozadi II Brigade, kretaće se naš Štab. Brigada će za naznačeni pravac kretanja uputiti do 7 časova 23 tekućeg meseca dve putovođe u Štab.

prva tri dana marša: prvog dana će sve jedinice izbiti u tzv. »mesto prikupljanja«, iznad komunikacije Kalinovik — Jeleč; drugog dana će u tom rejonu predaniti, likvidirati četničke po-

4) IV Brigada prikupiće se pozadi, južno, od II Brigade i to oko kote 1137, do samog puta. Pravac kretanja: Ljubina, Mrčin Kolibe, Jezero — Lug, Konjske Vode, Ošlji Do, Mahačka Česma, kota 1209, kota 1137. Imati u vidu da na karti nije naznačen put od Luga do Konjskih Voda. Prema tome ovaj deo puta treba izvideti. Ako na tom delu nema prolaza, onda pokret izvršiti preko Videža.

5) I i II Brigada uspostaviće patrolnu vezu preko kote 1090.

Veža sa Štabom kod kote 1137, gde da nam sve brigade upute kurire pošto oni budu upoznati s mestima štabova brigada.

6) Na mestima prenoćišta, odnosno predaništa, mogu se ložiti vatre samo za kuvanje jela, birajući zaklonjena mesta.

Svaki pokret vojnika ka obližnjim selima — zabranjuje se.

7) Dobavku hrane iz zagorskih sela regulisaće drug čika Janko (M. Pijade — prim. M. L.). Bez njegovog znanja ne sme se od hrane ništa dobavljati.

Štabovi brigada postaraće se da dobiju nešto srebrnog i zlatnog novca za kupovinu hrane.

8) Pre polaska na marš nastojati da se obezbedi hrana, bar u mesu, za dva dana.

9) Stanovnicima Zagorske opštine uputiti 22 tekućeg meseca priloženi letak.

10) Sa navedene prostorije pokreti će otpočeti u 20 časova 24 tekućeg meseca i to:

Desna kolona: II Brigada, Štab, IV Brigada, pravcem Đurovo Brdo, Vihovac, kota 1124, Mosorovići, Vlaholje (kota 1086), Premilovo Brdo, Djevojačko Vrelo, Vrhovina, Godenovići, u čijoj će blizini biti predanak. Pokret s te prostorije biće verovatno oko podne 25 tekućeg meseca, što će Štab regulisati na licu mesta.

Leva kolona: I i III Brigada, pravcem kota 1120, Podkraj, kota 1001, Mjehovina, Božanovići, Premilovo Brdo, a odavde pravcem koji je naznačen za desnu kolonu. Prenočište (u zapovesti je greška, treba: predanak — prim. M. L.) jugozapadno od Godenovića.

Kolona koja prva stigne na raskrsnicu Premilovog Brda biće čelna kolona. Nastojati da to bude leva kolona, koja ima kraći put za pokret.

U oblasti sela Godenovića jedinice desne kolone smestiće se desno, a jedinice leve kolone levo, jugozapadno od ovog sela. Potrebna su neposredna obezbeđenja...

Verovatno je da ćemo 25 tekućeg meseca po podne izvršiti pokret na prostoriju Cemernica — Tušila — Sirovica Šuma. Ovo ćemo regulisati na licu mesta.

Starešinskom kadru saopštavati samo jednodnevne marševe.

11) Kod dnevnih pokreta paziti na osmatranje iz vazduha, pa kretati se po manjim grupama (bataljoni). Jedinice treba da se kamufliraju a zatim i sklanjaju na pojavu aviona.

12) Pri prolasku pored Kalinovika zadržati potpunu tajnost. Neprijateljski osmatrači s automatskim oruđima verovatno se nalaze na koti 1187, 1138, kao i na Vranjoj Glavi. Kalinovičku posadu sačinjavaju oko 300 ustaških i hrvatskih (misli se na domobrane — prim. M. L.) vojnika.

Stanovništvo oko Odžaka (Bjelečić), jugoistočno od Visočice, jeste muslimansko, neprijateljski raspoloženo prema četničkim bandama, a verovatno i prema nama. Nastojaćemo da ovo stanovništvo neutrališemo

sade u selima Jelašca i Borija (ukoliko se one budu suprotstavile prolasku brigada) i snabdeći se hranom potrebnom za dalje nastupanje kroz retko naseljeno planinsko područje između Treskavice i Visočice; u toku noći između drugog i trećeg dana krenuti u dve kolone, zaobilazeći Kalinovik sa istočne i zapadne strane, preći komunikacije koje od Kalinovika vode ka Ulogu, Foči i Trnovu, zatim, ponovo se spojivši u jednu kolonu, produžiti u toku dana pokret jugozapadnim padinama Treskavice i izbiti u pošumljeni rejon Čemernice⁵¹ i Tušila, blizu planinskih sela na južnim padinama Bjelašnice.

U zapovesti su dati dosta šturi, a u mnogom i netačni podaci o neprijatelju, njegovoj jačini i rasporedu, jer Vrhovni štab tada nije raspolagao detaljnijim podacima. Zato je bilo i predviđeno da se sve jedinice prikupe što bliže Kalinoviku, kako bi se u toku jedne noći mogao preći najopasniji deo puta: komunikacije Ulog — Kalinovik — Foča i Kalinovik — Trnovo i naseljena mesta u zahvatu ovih komunikacija. Dolazak u polazni rejon mogao se izvršiti u toku dana, jer je put vodio kroz šumovito područje Zelengore. A prethodno, pre dolaska brigada u taj rejon, trebalo je uputiti izviđačke patrola da izvide teren, očiste ga od četničkih grupa, ukoliko se budu našle, i obezbede izbijanje

—učinimo bezopasnim za vreme pokreta. U protivnom, ovo naselje morali bismo očistiti, što će se na licu mesta regulisati.

Stanovništvo oko Rakitnice, Lukovac, Umoljani dosada je ostalo van događaja borbi, pa nije verovatno da će pri našem brzom prolazu istavljati otpor. U protivnom i taj deo bismo morali likvidirati. U ovim grupama naselja nalazi se po 400 do 500 Muslimana.

Nastojaćemo da iz ovih muslimanskih naselja kupimo nešto hrane.

13) Znači raspoznavanja: 23 juni: bacač — Budoni; 24 juni: sablja — Sarajevo; 25 juni: dugme — Durmitor; 26 juni: zatvarač — Zaječar; 27 juni: puška — Paraćin; 28 juni: šajkača — Šabac; 29 juni: konj — Konjic; 30 juni: pištolj — Pirat.

Vidni znak: vatre, mahanje crvenim barjakom u krugu oko glave, izdizanje puške u vis s nameštenom šajkačom na cev.

14) Mere izviđanja i obezbeđenja sami komandanti regulisaće na terenu.

15) Pri prelasku puta kod Kalinovika obezbediti se manjim bočnim zasedama udaljenim od mesta prelaza do 500 metara. Po prelazu kolone odeljenja će se sviti na začelje.

KOMANDANT,
Tito«

(Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 189).

⁵¹ Pošto štabovi brigada nisu imali topografske karte terena na kojem će njihove jedinice maršovati, to su u Vrhovnom štabu izradene skice precrtavanjem s jednog primerka karte kojim se raspolagalo. Ove skice, sasvim razumljivo, nisu mogle štabovima brigada pružiti sve elemente, ali su ipak, koliko-toliko, zadovoljavale najosnovnije potrebe za orijentacijom. Štabovi bataljona su, u nedostatku ma kakvih karata, bili ostavljeni da se, kao i uvek, koriste vodičima.

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Tito diktira zapovest za marš grupe proleterskih brigada ka zapadnoj Bosni (u šumi iznad sela Vrbniče, na Zelengori, 22. juna 1942).

• 1. 1. 1. 1. 1.

• 1. 1. 1. 1. 1.

• 1. 1. 1.

i razmeštaj brigada. Kretanje brigada bilo je, zbog bespuća, kanalisano uglavnom na jedan put, bolje reći stazu. Jedino je prelaz preko komunikacije trebalo izvršiti različitim putevima, tj. u dve kolone, koje bi se, nakon prelaska preko komunikacije, ponovo svile u jednu kolonu i nastavile pokret na Bjelašnici. Odvajanje brigada u dve kolone, na ovom najugroženijem delu marša, bilo je neophodno sa stanovišta veće bezbednosti i brzine kretanja.

Na osnovu primljene zapovesti sve su jedinice izvršile i poslednje pripreme za pokret. Ka selima Jelašca i Borija upućeni su neki delovi da obezbede rejon prikupljanja, a ujedno su stanovnicima tih i drugih obližnjih sela upućena pisma s pozivom da mirno propuste partizanske jedinice koje će proći kroz njihov kraj⁵².

U duhu odluke da na Zelengori ostavi bolnicu s težim ranjenicima i bolesnicima, kao i zbeg naroda koji se sa svojom vojskom povlačio iz Crne Gore i Hercegovine, Vrhovni štab je 23. juna pozvao štabove 5. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda i izdao im naređenje da se zadrže na toj prostoriji, ostvare vezu sa ostavljenim grupama i pozadinskim radnicima u Crnoj Gori i Hercegovini, sa Istočnobosanskom brigadom i ostacima Kalinovičkog odreda u istočnoj Bosni rade na održavanju i podizanju morala kod pokolebanih simpatizera, na koje su se sručile četničke represivne mere i teror. Ako se ne budu mogle zadržavati na toj prostoriji, trebalo je da se ove jedinice probiju ka zapadnoj Bosni, u sastav grupe brigada⁵³.

Istoga dana Vrhovni štab je smenio Operativni štab za Hercegovinu, koji je, po njegovoj oceni, snosio glavnu krivicu za raspadanje hercegovačkih partizanskih jedinica. Od najborbenijeg ljudstva je formirao odred od dva bataljona jačine oko 370 boraca⁵⁴.

Vrhovni štab je izdao još neka naređenja i uputstva u cilju bolje organizacije i izvođenja marša. Pored ostalog, 23. juna izdao je naredbu da se pri brigadama ustanovi zvanje verskog referenta. To će zvanje imati i odgovarajuću funkciju obavljati sveštenici koji su se borili u redovima partizana. Njihove dužnosti će se sastojati u vođenju knjiga poginulih i umrlih, popu-

⁵² Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 1. i 2. proleterske brigade od 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok br. 191, 193).

⁵³ V. Dedijer, Dnevnik, I deo, str. 192; S. Stefanović, navedeni članak; V. Šegrt, navedeni članak.

⁵⁴ Štab novoformiranog Hercegovačkog NOP odreda su sačinjavali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Svetislav Stefanović, zamenik komandanta Vlado Tomanović i zamenik političkog komesara Vaso Miskin Crni (Naredba vrhovnog komandanta od 23. juna, Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 190; C. Kapor, Borbeni put Desete brigade, Hercegovina u NOB, str. 329; V. Šegrt, navedem članak).

larisanju narodnooslobodilačke borbe u narodu i obavljanju verskih obreda (ukoliko to narod zahteva)⁵⁵.

U brigadama su do 24. juna sve pripreme bile završene. Oko 3.800 boraca (od kojih 3.210 u borbenim jedinicama), svrstanih u četiri brigade, naoružanih sa oko 3050 pušaka (sa prosečno po 20—25 metaka), 138 puškomitraljeza (sa prosečno oko 120 metaka), 37 mitraljeza (sa prosečno oko 700 metaka), 6 teških minobacača (sa 168 mina), 9 lakih minobacača (sa 123 mine), 1 brdskim topom (sa dvadesetak granata), 1 topom »Pito« (sa 47 granata), ručnim bombama i pištoljima, bilo je spremno da krene na veliki marš, na izvršenje teških i odgovornih zadataka koje su postavili Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab⁵⁶. Visoka politička svest boraca, već oprobana borbenost partizana, bezrezervna odanost svojoj Komunističkoj partiji, Centralnom komitetu i drugu Titu bile su čvrsta zaloga da će ova grupa od blizu 4.000 boraca uspešno izvršiti sve vojničke i političke zadatke koji su joj bili povereni. To je bila izvanredno jaka grupa, kako po izvežbanosti i već stečenoj ratničkoj rutini i relativno dobrom naoružanju, tako i, naročito, po visokom moralu njenih boraca. Borci su velikim delom (svaki treći borac) bili članovi KPJ, a ostali ili kandidati KPJ ili članovi SKOJ-a. Partijski neorganizovani borci — kojih je bilo malo, većinom stariji ljudi, uglav-

⁵⁵ Naredba vrhovnog komandanta od 23. juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 193).

⁵⁶ Mada nedostaju potpuni izveštaji o brojnom stanju i naoružanju brigada pred početak marša, ipak je moguće utvrditi gotovo tačan broj na osnovu nekih izveštaja iz tadašnjeg vremena, kao i izveštaja iz nešto kasnijeg perioda, uzimajući u obzir gubitke koje su u međuvremenu brigade pretrpele. Evo pregleda po brigadama: 1. proleterka — 1150 boraca, od kojih 950 u borbenim jedinicama (ostali u bolnicama, komori i radnim jedinicama), sa 46 puškomitraljeza, 11 mitraljeza, 2 teška i 3 laka minobacača, 1 brdskim topom 65 mm i 1 topom »Pito«; 2. proleterka — 962 boraca, od kojih 800 u borbenim jedinicama, sa 42 puškomitraljeza, 7 mitraljeza, 1 teškim i 3 laka minobacača; 3. proleterka (sandžačka) — 800 boraca, od kojih 660 u borbenim jedinicama, sa 16 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, 1 teškim i 2 laka minobacača; 4. proleterka (crnogorska) brigada — 890 boraca, od kojih 800 u borbenim jedinicama, sa 34 puškomitraljeza, 12 mitraljeza, 2 teška i 1 lakim minobacačem. Broj municije je uzet prema izveštaju Štaba 1. proleterke brigade. Brojna stanja su uzeta iz sledećih dokumenata: Izveštaj Štaba 1. proleterke brigade Vrhovnom štabu od 19. juna, s podacima o ostalim brigadama ispisanim na marginama izveštaja (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 31-2); Izveštaj Štaba 1. proleterke brigade Vrhovnom štabu od 22. juna (AIRPJ, br. 16504); Izveštaj A. Rankovića vrhovnom komadantu od juna (Zbornik, tom II, knj. 4, dok. br. 144); Izveštaj Štaba 2. proleterke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, 3258); Partijski izveštaji zamenika političkih komesara bataljona i ^žada i izveštaji politodela (Zbornik, tom IX, knj. 1, dok. br. 79, 85, 89, 90, 94, 96, 129, 131, 135); Arhiv VII, k. 736, br. reg. 7/1).

nom u komorama i radnim vodovima — bili su takode odani KPJ i spremni da istraju u borbi⁵⁷.

Iako dosta iznureni, slabo odeveni i gladni (već danima bez hleba)⁵⁸, borci su, 24. juna, krenuli na veliki marš, u nove, njima nepoznate krajeve, bez nostalgije se udaljavajući od svoje Srbije, Crne Gore i Sandžaka. Krenuli su svesni da to od njih traži revolucija kojoj su posvetili svoje živote, ubeđeni da će se, iako ne svi, kad-tad vratiti u svoje krajeve kao pobedioci.⁵⁹

Ni o brojnom stanju članstva organizacija KPJ i SKOJ-a u brigadama nema potpunih podataka. Evo nekih: u 1. proleterskoj brigadi je 1. bataljon 15. juna imao (od 250 boraca) 86 članova KPJ, 14 kandidata i 78 članova SKOJ-a; 1. bataljon 2. proleterske brigade je 1. juna imao 105 članova KPJ, 2. bataljon 62 člana KPJ i 53 člana SKOJ-a, a 4. bataljon 65 članova KPJ; 3. proleterska (sandžačka) brigada je krajem juna imala oko 230 članova KPJ, a u 4. proleterskoj (crnogorskoj) brigadi je bilo oko 389e članova KPJ. (Podaci su uzeti iz partijskih izveštaja navedenih u prethodnoj fusnoti.)

⁵⁸ Štab 2. proleterske brigade je 22. juna, u izveštaju Vrhovnom štabu, pisao da hleba uopšte nema i da je ostalo samo nešto mesa za 23. jun i pola sledovanja za 24. jun (Arhiv VII, k. 3, br. reg. 34-2), a Štab 1. proleterske brigade je izvestio da za 850 ljudi nema više hrane (AIRPJ, br. 16504).

A borac 1. proleterske brigade Batrić Jovanović ovako je u svom dnevniku zabeležio gladovanje kome su tih dana bili izloženi borci:

»Kasno u noći 20. juna izbi kolona našeg bataljona na Zelengoru u katun Visoka Košuta ...

Treći dan kako boravimo u ovoj pustoj planini. U blizini su i ostali bataljoni Prve proleterske brigade. Ne jedemo ništa od kako smo došli ovdje. Pečemo na vatri mladu koprivu. Neki idu u obližnju šumu i traže srijemuš i druge trave teškog mirisa koje ne bih stavio u usta pa da nijesam jeo mjesec dana. Kopamo korjenje trave koje potom pečemo i kuvamo. Ima vrlo »ukusnog« korjenja. Gulimo i bukovu koru, pa onda stružemo mezgru koja je po malo slatka i može se jesti« (»Vojno delo« br. 10—11 za 1961. godinu, str. 708—9).

Grupa boraca 3. bataljona 1. proleterske brigade, na svom sastanku 4. maja 1951. godine, na kome je po sećanju izvršena rekonstrukcija borbi bataljona, iznela je teškoće u kojima su se borci nalazili na Zelengori:

»Boravak na Zelengori nije značio za nas nikakav odmor jer smo bili iscrpljeni, a nismo imali nikakve rezerve hrane. U to vreme jeli smo sremuš i druge trave. Tada nam se prvi put pojavilo da nam neki borci jedu opanke, pošto ih ispeku na žaru... « (Štenografske beleške, Arhiv VII, k. 1985, br. reg. 1-7/2).

⁵⁹ Kod boraca iz Srbije postojala je želja da se vrate u svoj kraj iz kojeg su, pre sedam meseci, odstupili pred nemačkim divizijama. Međutim, kada im je objašnjeno da još nisu sazreli uslovi za povratak u Srbiju i da će se ići na zapad, ka Hrvatskoj, oni su to primili sa razumevanjem i odobravanjem.